

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

מאמרים

אל-חרם אל-שריף/אל-אקצא בעיני הפלסטינים

יצחק רייטר

הסכסוך היהודי-ערבי על ארץ ישראל, ועל ירושלים במרכזה, עיצב את הראייה הפלסטינית בת זמננו בנוגע לאתר הקרוי בפי הפלסטינים "אל-חרם אל-שריף" (המקום הקדוש הנאצל) או מתחם מסגד "אל-אקצא". בעוד מקורות אסלאמיים קדומים מציגים מסורות וגרסאות שונות על התפתחות קדושתה של ירושלים באסלאם בכלל ושל מתחם אל-אקצא בפרט, הפלסטינים בני זמננו מאמצים נרטיב אחיד המושפע מהסכסוך היהודי-ערבי בן מאה השנים. עיון בספרי לימוד פלסטיניים, בספרי עיון ובעיתונות הפלסטינית מלמד על כך שלפלסטינים סיפור מגובש על ההיסטוריה של ירושלים ועל מתחם אל-אקצא. סיפור אחיד שאין בו כמעט ספקות או

.א
מבוא

גרסאות. סיפור המתכחש בין השאר למקורות האסלאמיים הקדומים בדבר מקור קדושתו של המקום ליהודים.

יודגש שמתחם הר הבית/אל-אקצא אינו עומד בפני עצמו. המתחם המקודש הוא חלק מהסיפור על קדושת ירושלים, וקדושת ירושלים היא חלק מהוויכוח הפוליטי היסטורי סביב השאלה למי שייכת הארץ הזאת.

במאמר זה אציג את התמונה המתקבלת מהשיח הפלסטיני והכלל-מוסלמי בן זמננו אל מול ההיסטוריה של מתחם הר הבית וירושלים כפי שהיא עולה מהמחקר ההיסטורי המערבי, המתבסס על ניתוח טקסטים אסלאמיים קדומים בערבית. נוסף על כך אציג את ההשפעה של העצמת התודעה בדבר חשיבותו של מתחם אל-אקצא בפרקטיקה היום-יומית של הסכסוך היהודי-ערבי.

אפתח בירושלים. בשנות העשרים של המאה העשרים התגבשו תושבי הארץ הערבים לקהילה לאומית טריטוריאלית פלסטינית בתוך התנועה הלאומית הערבית במזרח התיכון. שני תהליכים הזינו את הפיכת ירושלים למרכז פוליטי בעבורם: התהליך הראשון היה כרוך בשליטתן של משפחות הנכבדים הירושלמיות בציבור הערבי בארץ, שהיה כפרי ברובו וראה באליטות הנכבדים הנהגה טבעית, מה גם שאחת המשפחות – משפחת חוסייני – מתייחסת לבית האשם במשפחת הנביא מוחמד; התהליך השני היה כרוך בהחלטת ממשלת המנדט הבריטי לקבוע את מרכזה בירושלים ובפעולות שהיא נקטה למימוש כתב המנדט והצהרת בלפור.

הכיבוש הבריטי של הארץ נראה בעיני הערבים כמעט כמו כיבוש צלבני חדש של ארץ הקודש. הכיבוש הצלבני של הארץ הקדושה בסוף המאה האחת עשרה עורר את הרגשות הדתיים וחיוק את הזהות הדתית בקרב מוסלמים ויהודים כאחד. שתי הקהילות הדתיות הללו מיהרו לחקות את "הגיאוגרפיה הקדושה" של הצלבנים באמצעות טיפוח מקומות קדושים, חלקם חדשים מבחינתן (קבר דוד וקבר שמואל, למשל). גם הכיבוש הבריטי והתנועה הציונית עוררו בקרב המוסלמים, שהיו רוב תושבי הארץ באותה תקופה, את הרגש הדתי ואת הצורך להתלכד סביב סמלי הדת, ובעיקר סביב המקומות הקדושים. למקומותיהם הקדושים של הפלסטינים הנוצרים לא נשקפה סכנה, שהרי השלטון היה בריטי נוצרי. אולם מבחינת תושבי הארץ המוסלמים, אל-חרם אל-שריף/אל-אקצא היה לסמל זהות

מרכזי, שמצד אחד יש להגן עליו ומצד שני אפשר להשתמש בו ככלי במאבק הטריטוריאלי הלאומי.

התנועה הציונית על הנהגתה החילונית הייתה הראשונה שהשתמשה במקומות הקדושים בירושלים כסמלי זהות מלכדים. ניסיונות יהודיים לרכוש את רחבת הכותל המערבי החלו עוד במאה התשע עשרה ללא הקשר ציוני. הם נמשכו גם לאחר מלחמת העולם הראשונה, והפעם בהקשר לאומי. יושב ראש ועד הצירים, חיים וייצמן, ניסה ב־1918 – מייד לאחר הכיבוש הבריטי של הארץ – לרכוש את רחבת הכותל המערבי, בסיועו של המושל הבריטי של ירושלים, רונלד סטורס.¹ משנכשל המאמץ, ובחפשו סמלי זהות לאומיים דתיים, פנה וייצמן לשפץ מקומות קדושים קטנים יותר בירושלים, כמו מערת הסנהדרין הקטנה. ירושלים, ציון, תפסה בתקופת גלות ישראל מקום מרכזי בריטואלים ובתיאולוגיה. על פי התפיסה התיאולוגית, בכוא היום עתידה להתרחש גאולה עם ביאת המשיח, שבמהלכה ייבנה בית המקדש בשלישית. התנועה הציונית נשענה על סמלי הזהות המאחדים ושילבה את האלמנטים הדתיים באתוס הציוני, שבמרכזו השיבה לציון.

בתקופת המנדט השתמשה המנהיגות הפלסטינית בהתוותה, ובעיקר ראש המועצה המוסלמית העליונה המופתי אמין אל-חוסייני, במקורותיה התיאולוגיים של תפיסה יהודית זו כדי להציג את עמדת הערבים בפני ועדת החקירה הבינלאומית בסוגיית הסכסוך על הכותל המערבי, שהתכנסה בשנים 1929–1930. הצד המוסלמי טען בהליך מעין-משפטי זה שהכותל המערבי אינו יערם הסופי של היהודים ושכל מטרתם היא להשתלט על הר הבית כדי למלא את מצוות הקמת הבית השלישי. מנהיגי היישוב היהודי, לעומת זאת, הדגישו שאין להם כל תביעות על הר הבית.²

1 דותן גורן, "מאמצי היהודים לקניית אחיזה בכותל המערבי ובסביבתו", אריאל 181–180 (2007), עמ' 125–136.

2 Great Britain, Colonial Office, "Report of the Commission Appointed [...] to Determine the Rights and Claims of Moslems and Jews in Connection with the Western Wall or Wailing Wall in Jerusalem," London, 1930, pp. 33–60; Yitzhak Reiter, *Contested Holy Places in Israel-Palestine: Sharing and Conflict Resolution*, London and New York: Routledge, 2017, pp. 3–19

במאמר זה אטען שמתחם אל-חרם אל-שריף/אל-אקצא כפי המוסלמים, שהוא מתחם הר הבית כפי היהודים, הוא עוגן זהות מרכזי בעיני המוסלמים תושבי הארץ ושהמקום התקדש במאה השביעית בנסיבות פוליטיות ספציפיות, אבל מאז בניית כיפת הסלע היה האתר ל"סלע קיומם" של מוסלמים רבים כפי שהוא "סלע קיומם" של יהודים רבים.

אפתח בתיאור הנרטיב הפלסטיני של קדושת אל-אקצא, סיפור היסטורי העובר מדור לדור במאה השנים האחרונות; לאחר מכן אנגיד את הסיפור ההיסטורי הפלסטיני והמוסלמי אל מול המחקר המערבי ואעמוד על ההבדלים ביניהם; בחלק השלישי של המאמר אדון במקורות האסלאמיים הקדומים, המדגישים את הקשר של היהודים לסלע שכלב המתחם ולזיהויו עם מקומו של מקדש שלמה; בחלק הרביעי אדון בתהליך הכחשת הזיקה היהודית להר הבית בידי רבים מאוד מהפלסטינים והמוסלמים ברחבי העולם; לבסוף אדון באתגרי הזמן החדש, תקופת מאה שנות סכסוך טריטוריאלי יהודי-ערבי הלוכש לעיתים אופי של סכסוך דתי יהודי-מוסלמי אשר בו משמש מתחם הר הבית/אל-אקצא סמל מגייס.

1.

הנחלת קדושת אל-אקצא ירושלים בקרב פלסטינים ובעולם המוסלמי

אחת העדויות בנות זמננו לדרך אשר בה רואים המוסלמים הפלסטינים את ירושלים ואת אל-אקצא/אל-חרם אל-שריף היא ספרו של שיח' עבד אל-חמיד אל-צאא'יה, שפרסם בשנת 1969, כשנתיים לאחר שישראל החילה את המשפט ואת המינהל שלה על מזרח ירושלים. אל-צאא'יה

הוא יליד שכם שסיים את לימודיו במוסד אל-אזהר בקהיר בשנות העשרים של המאה העשרים. הוא שימש קאדי בשכם ולאחר מכן בירושלים, והיה חבר בית הדין השרעי לערעורים עד 1948. בתקופת השלטון הירדני בגדה המערבית ובירושלים שימש אל-צאא'יה ראש בית הדין השרעי לכל הגדה המערבית, ובכללה ירושלים המזרחית. הוא היה ממייסדי הרשות האסלאמית העליונה בשנת 1967 – גוף שנאבק נגד צעדיה של ישראל בירושלים ובמקומות הקדושים, ובספטמבר של אותה שנה היה אחד הראשונים שישאל גירשה לירדן. בירדן ארגן אל-צאא'יה כנס להצלת ירושלים ואף שימש שם שר ההקדשים והמקומות

הקדושים ולאחר מכן קאדי ראשי של הממלכה. כן שימש נשיא המועצה הלאומית הפלסטינית של אש"פ עד שנת 1993. לאחר מותו בעמאן הוא הובא לקבורה בירושלים.

ספרו של אל-צאא'יח, "חשיבותה של ירושלים באסלאם", שנכתב כשנתיים לאחר שגורש לירדן, הוא הוכחה לכך שבהקשר ההיסטורי אי-אפשר להפריד בין ירושלים לבין המתחם המקודש אל-אקצא. בפרק הראשון של הספר כותב אל-צאא'יח ש"ירושלים מאז הקמתה הייתה יישוב ערבי [...] ולה מעמד מקודש בקרב הערבים עוד לפני [הולדת] היהדות, הנצרות והאסלאם"³. אל-צאא'יח ממשיך וטוען שמי שייסד את ירושלים הוא מלכיצדק היבוסי, שהיה ערבי, וכשאברהם הגיע לעיר הוא פגש אותו בה.⁴ קדושתה של ירושלים לאסלאם התחילה לדבריו במסע הלילי המופלא של הנביא מוחמד (אָסְרָאא') אל מסגד אל-אקצא, הנזכר בסורה 17: 1 ובחדית' בדבר נס העלייה של הנביא מירושלים השמימה (מְעָרָאג') וחזרתו מהעולמות העליונים עם עמוד התווך השני של האסלאם – חמש תפילות ביום. המסע הלילי התרחש לדבריו כשנה קודם הגירת הנביא מוחמד לאל-מדינה. האסראא' והמעראג' הם לדבריו האירועים האסלאמיים החשובים שהנציחו את שמה של אל-קודס (ירושלים), האדירו את מעמדה וקשרו בינה לבין העולם האסלאמי.⁵ יתר על כן, אל-קודס היא גם כיוון התפילה הראשון באסלאם. לדברי אל-צאא'יח היא הוכרזה ככיוון תפילה לאחר ביקורו הלילי של הנביא בירושלים. נוסף על כך, המקורות האסלאמיים הקדומים מצביעים על המלצה/הנחיה של הנביא שבעתיד, לאחר כיבוש ירושלים (הנביא חזה לדבריו את כיבוש ירושלים), יתחיל מסע החג' למכה בירושלים (בשמה הערבי הקדום: בית אל-מְקָדָס). אל-צאא'יח מצטט לשם כך מסורות המתארות את המעלות של יציאה לחג' מירושלים: מי שיצא לחג' או לעומרה (עלייה לרגל שלא בעונת החג') ממסגד

3 עבד אל-חמיד אל-צאא'יח, אהמית אל-קדס פי אל-אסלאם, עמאן: [חמו"ל], 1969, עמ' 9. ראו גם ספרו של ראש עיריית ירושלים לשעבר, רוחי אל-ח'טיב, תהוויד אל-קדס, עמאן: לג'ינת אנקאד' אל-קדס, 1970.

4 אל-צאא'יח (לעיל הערה 3), עמ' 10.

5 שם, עמ' 25. על אל-אסראא' ואל-מעראג' ראו יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה: ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005, עמ' 24.

אל-אקצא – יימחלו לו כל חטאיו.⁶ בהמשך הוא מפרט שמות של חמישה מבני לווייתו של הנביא (צחאבה) שיצאו לחג' מירושלים. אל-צאא'יח מוסיף ומצטט מסורות אסלאמיות בשבח ירושלים, מצביע על מעלת התפילה במסגד אל-אקצא, על הביקור בירושלים ועל המגורים בה, ומביא שמות של שישה עשר צחאבים ואישים מוסלמים חשובים שהתגוררו בה או התפללו במסגד אל-אקצא. על פי מסורת נוספת המצוטטת אצלו, הסלע במתחם המקודש הוא המקום הקרוב ביותר לשמיים, ובכוא המלאך המבשר על תחיית המתים (אסראפיל), הוא יתקע על פי האמונה המוסלמית בשופר ויעורר את המתים על הסלע שבמתחם אל-אקצא.⁷

הנרטיב הפלסטיני כעולה מספרו של אל-צאא'יח מהגיש את חשיבות אתר אל-אקצא, שהוא מתחם הר הבית, כמוקד של הזהות האסלאמית ושל ההיסטוריה האסלאמית הקדמונית. האתר נקשר במישרין לנביא מוחמד ולפרקים חשובים באסלאם הנזכרים בקוראן ובמסורת המוסלמית, וכן לבני דורו של הנביא שהגיעו לבית אל-מקדס/אל-קודס. אל-אקצא, על פי הגדרה זו, אינו רק המסגד הנמצא בחלקו הדרומי של הר הבית, כי אם כל המתחם אשר הסלע הקדוש נמצא במרכזו – אותו סלע שהיהודים מזהים כ"אבן השתייה" וכמרכזם של בתי המקדש הראשון והשני. יודגש שספרו של אל-צאא'יח אינו מחדש דבר שלא היה ידוע. לספר תפקיד חינוכי: להפיץ את הידע על היותו של מסגד אל-אקצא (היינו, מתחם הר הבית) המקום השלישי בחשיבותו באסלאם. דור המוסלמים בני זמנו צריכים לדעת מדוע עליהם להיאבק לשחרורה של ירושלים על מקומותיה הקדושים לאסלאם.

לאחר התקופה הצלבנית הוטמע בעולם המוסלמי מעמדו של מסגד אל-אקצא כבעל משקל זהה לזה של מסגד הכעבה הקדוש במכה ומסגד הנביא באל-מדינה, שזכו שניהם במעמד הגבוה של "חרם". מתחם המסגד בירושלים כונה החל כמאה השתים עשרה לערך "אל-חרם אל-שריף", היינו, המקום המקודש הנאצל. אולם לאחר הכיבוש הבריטי של ירושלים חזרו ערביי ארץ ישראל המוסלמים (לימים: הפלסטינים) בהדרגה להשתמש בשמו המקורי של הר הבית בערבית – השם הנזכר

6 אל-צאא'יח (לעיל הערה 3), עמ' 30-31.

7 שם, עמ' 35-44.

בקוראן כ"המסגד הרחוק ביותר" – אל-מסג'ד אל-אקצא, יותר מאשר במונח אל-חרם אל-שריף, שאינו נזכר בקוראן, ולכן היה שגור פחות בפי מוסלמים בעולם. לאחר 1967 התגברה מגמה זו משום שהפלסטינים ביקשו לשוות לכל רחבת הר הבית מעמד קדושה בדומה למסגד, ובדרך זו לקבוע עובדות בנוגע לפעילותם של יהודים ושל כוחות הביטחון הישראליים בתחומי האתר – דהיינו, למנוע מיהודים להתפלל בהר ולמנוע כניסה ופעילות של כוחות ביטחון ישראליים במתחם כולו. הרשות הפלסטינית פרסמה הודעה שמסגד אל-אקצא כולל את שטחי התפילה ואת החצרות של אל-חרם אל-שריף.⁸

ספרו של אל-צאא'יח היה ב-1969 ניצן פוסט-67' המבשר את העתיד לבוא: שפע של חיבורים פרי עטם של מוסלמים בארץ ומחוצה לה, העוסקים בקדושת ירושלים ומסגד אל-אקצא, ראו אור – כל ספר וכל מאמר מבקשים להוסיף עוד ועוד נדבכים המחזקים את זהותם האסלאמית של ירושלים ושל מתחם אל-אקצא.⁹ לדוגמה, ספרו של שיח' ד"ר יוסף אל-קרדאווי, שכותרתו: "אל-קודס היא בעיה/סוגייה [בוערת] של כל מוסלמי", שהתפרסם בשנת 1998 ונפוץ ברכים באמצעות המרשתת. חשיבותו של הספר היא בראש ובראשונה בזוהת מחברו. אל-קרדאווי נחשב חכם ההלכה המוסלמי מספר אחת בעולם המוסלמי. הוא מזוהה עם תנועת האחים המוסלמים, ואף שהוא הולך בדרך האמצע ("וסטייה") בסוגיות של משפט מוסלמי, הוא רדיקלי ביותר ביחסו העוין למדינת ישראל. מסיבה זו, ספרו על ירושלים מופץ בקרב קהלים רבים ומסייע בהרחבת השיח על אל-אקצא ועל

8 ההודעה פורסמה ב-21 במרץ 1981 בתגובה למאמר בג'רוזלם פוסט. ראו טעד אל-דין אל-עלמי, ותיאייק אל-היאיה אל-אסלאמיה אל-עליה, אל-קדס: דא'רת אל-אוקאף, 1984, עמ' 325. כבר בשנות השמונים חזר הביטוי מסג'ד אל-אקצא, או אל-אקצא, לחאר את כל תחומי הר הבית/אל-חרם אל-שריף, והיה למונח שגור בפייהם של מוסלמים מקומיים וכן בפי המוסלמים בכלל. אל-אקצא הפך גם סמל המאבק הפלסטיני. יחידת השוטרים הפלסטינים שהקימה הרשות הפלסטינית ביריחו קרויה חטיבת אל-אקצא, והמחנה המשטרתית ביריחו מכונה מחנה אל-אקצא. האינתיפאדה השנייה נקראה אינתיפאדת אל-אקצא, וכינוס הפסגה הערבית בשנת 2000 נקרא פסגת אל-אקצא. אל-אקצא הוא גם שמו של כתב העת של צבא ירדן, והדוגמאות רבות. ראו יצחק רייטר, "השלישי בקדושה, הראשון בפוליטיקה: אל-חרם אל-שריף בעיני מוסלמים", ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 163.

ירושלים הן בחיזוק הזהות האסלאמית הן בהתוויית דרך פעולה להחזרת האתר המקודש לשליטה מוסלמית בלעדית.

כמו אל-צאא'יח ורבים אחרים לפניו גם אל-קרדאווי מדגיש את העובדה שירושלים הייתה כיוון התפילה הראשון באסלאם, את ליל המסע של הנביא מוחמד ואת נס עלייתו לשמיים (אסראא' ומעראג'). הוא מדגיש שאירועים אלו הם מעשה אלוהי ולא דבר שנעשה ביד אדם. על פי פסוק 17: 1 בקוראן, אלה בירך לא רק את המקום המקודש אלא גם את "סביבותיו" של מסגד אל-אקצא, ובכך הפך את ירושלים לעיר השלישית בקדושתה לאסלאם. זאת ועוד, קרדאווי מציין גם את המסורת האסלאמית המכונה "מסורת אכיפת הגמלים" או "מסורת שלושת המסגדים", שהעביר אחד מחבריו של הנביא מוחמד (אבו הוריירה) ושלפיה הנביא אמר: "לא תאכפו את הגמלים [למסע] אלא [לשם עלייה לרגל או תפילה] לשלושה מסגדים: המסגד הקדוש [הכעבה במכה], מסגדי זה [מסגד הנביא באל-מדינה] ומסגד אל-אקצא". בדברים אלה טוען אל-קרדאווי שהנביא מוחמד בישר את כיבושה של ירושלים בידי האסלאם ושהדבר אף מעוגן בפסוקי הקוראן. הוא ממשיך ומדבר על כניעת הפטריארך הנוצרי של ירושלים לח'ליפה עומר אבן אל-ח'טאב (מסורת המתייחסת לכיבוש המוסלמי בשנת 636 לספירה), שקיבל ממנו את מפתחות העיר ומסר לו את "חוזה עומר", הקובע את תנאי הכניעה ומשמש מודל של יחס האסלאם כלפי נוצרים ויהודים. מסורת שלושת המסגדים היא אחת המסורות החשובות בסוגה הספרותית הידועה כ"שבחי ירושלים". עימה נמנות מסורות רבות אחרות המציינות שתפילה באל-אקצא כמוה כאלף או כחמש מאות תפילות בכל מסגד אחר, ושמסגד אל-אקצא נבנה שני, קודם שנבנה מסגד הנביא באל-מדינה.

על כל אלה מוסיף אל-קרדאווי שירושלים היא ארץ הנבואה והנביאים. היא נזכרת לדבריו בחמישה מקומות בקוראן. כמו כן הוא קושר בין המקורות הקדומים לבין הציווי הפוליטי על המוסלמים להתגורר בירושלים, להגן עליה כמבצר מוסלמי ולנהל מלחמת קודש (גי'האד) לשחרורה אם תיפול ביד זרים. זוהי תמצית ההיסטוריה העכשווית הפלסטינית והכלל-מוסלמית בנוגע לירושלים ולמתחם אל-אקצא. בחמשת העשורים האחרונים הוטמעו אל-אקצא ואל-קורס עמוק בתודעה האסלאמית ברחבי העולם המוסלמי.

ג.

המחקר המערבי ושאלת קדושתן של ירושלים ואל-אקצא באסלאם

על שאלת התקדשותה של ירושלים ושל מתחם מסגד אל-אקצא, המזוהה בעיני היהודים עם הר הבית, יש דעות שונות במחקר המערבי. יש הסבורים שהן התקדשו כבר בתקופה המכאית של הנביא מוחמד (אורי רובין); יש הסבורים שהדבר התרחש רק בתקופה האומיית, ובעיקר סביב בניית כיפת הסלע בידי הח'ליפה עבד אל-מלכ בן מרוואן בשנת 691/2, כלומר, כשישים שנה לאחר מות הנביא; יש כמה מומחים ישראלים ופרו-ישראלים לאסלאם ולמזרח התיכון המפיצים דעה המבקשת למזער את מעמדה של ירושלים ושל מתחם אל-אקצא באסלאם. מומחים אלה טוענים שירושלים לא נזכרה אפילו פעם אחת בקוראן, הוזנחה על ידי שליטים מוסלמים לאורך ההיסטוריה המוסלמית ומעולם לא שימשה מרכז פוליטי ויעד קדושה מרכזי למוסלמים.¹⁰ אף שדעה שלישית זו נשענת על כמה גרעיני עובדות, היא אינה נכונה כלל ועיקר. במה נעוץ אפוא ההבדל בין הנרטיב המוסלמי בן זמננו למסקנות חוקרים מהאקדמיה בארצות המערב וכישראל?

1. כיוון
התפילה הראשון

ירושלים אינה נזכרת בשמה בקוראן – הספר הקדוש למוסלמים. היא מופיעה במסורות (חדית', בבחינת תורה שבעל פה) המתייחסות לפסוק הקוראני (סורה 2: 144) האומר מפי אללה: "הפנה את פניהם לעבר המסגד הקדוש" (תרגום אורי רובין). פסוק זה, שעל פי הפרשנות המוסלמית "ירד" אל שליח אללה (הנביא מוחמד) באמצע השנה השנייה לאחר הגירתו ממכה לאל-מדינה (שנת 623 לספירה), מספר על הסבת כיוון התפילה (קבלה) ממקום מסוים לעבר מסגד הכעבה במכה. ירושלים הייתה הקבלה הראשונה עד אז (יש הטוענים שמצב זה נמשך מיום ההתגלות הראשון של אללה לנביא מוחמד, כלומר, שלוש עשרה שנה, ויש הטוענים שהקבלה הירושלמית שימשה את המתפללים

10 ראו למשל מנשה הראל, שלוש הדתות ותרומתן לירושלים, שערי תקווה: מרכז אריאל למחקרי מדיניות, 2005; Dore Gold, *The Fight for Jerusalem*, Washington, DC: Regnery, 2007

המוסלמים רק כשנה וחצי, מעת שהנביא מוחמד היגר אל מכה בשנת 622). המחקר המערבי מקבל את הפרשנות שלפיה הקבלה הראשונה הייתה בירושלים, אלא שאת ההחלטה לשנותה הוא אינו מייחס לאלוהים אלא לנביא מוחמד כבשר ודם. המסורת המוסלמית מציגה את בחירת ירושלים ככיוון התפילה הראשון בתקופת מכה כתרגיל טקטי של הנביא, שנועד לעודד את היהודים לתמוך במוחמד כנביא הגואל, ואילו שינוי כיוון התפילה בתקופת אל-מדינה מרמז, לדעת אורי רובין, על התנתקות מהרגלי התפילה של "אלה שניתן להם הספר", כלומר, היהודים.¹¹ בתקופת מדינה הייתה התנתקות מהחזון המשיחי של היהודים והפניית עורף להם עקב סירובם לקבל את מוחמד כנושא הגאולה שהם מייחלים לה.¹² בתקופת חייו של הנביא באל-מדינה הייתה מכה מושא הדאגה שלו, והיה זה אך טבעי שכדי לגבש סביבו קהילה של מלחמה באויבים ממכה קבע את האתר הקדוש המרכזי שלה כמטרה דתית, צבאית ופוליטית. אפשר להניח שהנביא ביקש לכוון את מאמיניו לעבר היעד האסטרטגי שהיה תפוס בידי אויביו, בני שבטו שגירשוהו ממכה, ובכך לחזק את המוטיבציה למלחמה בבני עיר זו. יש גם לזכור שירושלים הייתה אז תחת שלטון הממלכה הפרסית החזקה (614-628), ולאחר מכן בידי האימפריה הביזנטית. אזור הכעבה במכה היה מוכר בחצי ערב כמרכז פולחני לעובדי האלילים, ואפשר להניח שסטייה למקום קדוש מרוחק שנמצא בידים נוצריות, לא נקלט היטב בחצי האי ערב.

הסבת כיוון התפילה מירושלים יכולה גם להתפרש כהפניית גב של האסלאם בן זמנו של הנביא לירושלים, כפי שטוענים חוקרים אחדים. אולם כפי שהראיתי לעיל בחיבוריהם של אל-צאא'יח ואל-קרדאווי, מוסלמים בני זמננו רדגישו חזר והדגש שירושלים התקדשה מתחילת האסלאם על ידי הוראתו של

11 אורי רובין, בין ירושלים למכה: קדושה וגאולה בקוראן ובמסורת האסלאם, ירושלים: מאגנס, 2019, עמ' 228, 231, 264. ראו סורה 142-150: "קבענו את כיוון התפילה אשר החזקת בו לפנינו, רק למען נדע מי הולך בעקבות השליח ומי שב על עקבותיו [...] והנה עתה ניתן לך כיוון תפילה אשר ישביע את רצונך: הטה פניך לעבר המסגד הקדוש [מכה], באשר תהיו, שם הטו את פניכם לעברו [...] גם אם תציג לאלה אשר ניתן להם הספר את כל האותות, לא יקבלו עליהם את כיוון תפילתך, ואף אחת לא תקבל עליך את כיוון תפילתם" (תרגום אורי רובין).

12 שם, עמ' 27-28, 194, ומראי מקום בהערה 16.

הנביא להתפלל לעברה. מובן שנרטיב אסלאמי פרשני זה מושפע מהסכסוך היהודי-ערבי.

2. המסע הלילי והעלייה השמימה
 כאמור, ירושלים אכן אינה נזכרת בשמה בקוראן. אולם "מסג'ד אל-אקצא" (ללא קביעת מיקומו) נזכר בסיפור המסע הלילי (אסראא') של הנביא מוחמד: "מהמסגד הקדוש אל המסגד הרחוק ביותר (מילולית: אל-אקצא)". אלא שהקוראן איננו מפרש היכן נמצא אותו מסגד רחוק. לפסוק הקוראני (17: 1) נוספה כעבור עשרות שנים מסורת (חדית') רווחת ביותר בדבר נס עלייתו של הנביא מוחמד מהסלע הקדוש בירושלים אל העולמות העליונים (מעראג'), שם על פי המסורת הוא התפלל עם כל הנביאים ומשם חזר עם הקביעה להשית חמש תפילות ביום על המאמינים.

חוקרים חלוקים בדעתם בדבר מועד הזיהוי של אל-אקצא עם מתחם הר הבית בירושלים. יש הסבורים שהדבר התרחש רק בתקופה האומיית, ויש הסבורים שאפשר להסיק שהקוראן ראה זאת בירושלים. דעה אחרונה זו הביע מתרגם הקוראן אורי רובין. רובין מפרש את פסוק המסע הלילי של הנביא מוחמד בצירוף פסוקים אחרים כמסע המוליך אל "טבור הארץ" – מקום שבו נבראה הארץ ואשר בו נפגשים העולמות העליונים עם העולמות התחתונים. רובין כותב שהפסוקים בסורה 17: 8-9 מרמזים על חורבן הבית הראשון והבית השני ומכנים את המקום הקדוש "מסג'ד", וכן מרמזים לתקווה יהודית משיחית שאם העם ישוב מסורו, האל ירחם עליו וישבו אליו.¹³ לדברי רובין, השימוש במילה "מסג'ד" במקום שמה המפורש של ירושלים או של בית המקדש (בית אל-מקדס) נועד ליצור סימטריה בין שני מסגדים: מסגד הכעבה במכה והמסגד הקיצון בירושלים, ומכאן ברור שהקוראן התכוון באל-מסג'ד אל-אקצא למתחם הר הבית בירושלים.¹⁴

13 סורה 17: 7-8: "כאשר החקיימה הבטחת הפעם השנייה [שילחנו בכם את עבדינו] למען יכלימו את פניכם וייכנסו אל המסגד, כשם שנכנסו אליו בראשונה, ולמען יחריבו את כל אשר כבשו. אולי יואיל ריבונכם לרחם עליכם, ואולם אם תשובו לסורכם, נשוב גם אנן וגיהינום יסגור על הכופרים" (תרגום אורי רובין).

14 רובין (לעיל הערה 11), עמ' 15-17.

את מסעו הלילי של מוחמד, השייך לתקופת שהייתו במכה, מפרש רובין כמהלך המנגן על מיתרי התקוות המשיחיות של היהודים לחדש את הפולחן בהר הבית לאחר הכיבוש הפרסי של שנת 614 לספירה. בפסוקי הקוראן מתקופה זו ישנה ציפייה שהיהודים יצטרפו למוחמד בתקווה להגשים את כיסופי הגאולה שלהם. המסע הלילי מזכיר את המסע של הנביא יחזקאל על גבי רוח בין הארץ לשמיים בדרכו ירושלימה, שנועד לחשוף בפניו את מראות האלוהים. הקוראן משתמש באותו פועל (אָסַרָא) של מסע בלילה בתיאור מסעו הלילי של משה ביציאת מצרים – המסע שנועד להגיע אל "הארץ המבורכת", כינוי השמור לאזור אל-שאם (סוריה רבתי, הכוללת את הארץ הקדושה), צפונה מחצי האי ערב.¹⁵ בית שיר מאחד מקרבותיו הראשונים של האסלאם נגד הביזנטים בארץ ישראל מחליף את שמה הביזנטי של ירושלים – איליא – ב"אל-מסג'ד אל-אקצא", ומכאן לדעת רובין שראשוני המוסלמים שהגיעו לאל-שאם נשאו בתודעתם את פסוקי הקוראן המספרים על מסעו של שלמה אל "הארץ המבורכת" והיו מודעים לחזון המשיחי של חידוש המקדש שעמד על הר הבית. המסורות שהופצו על כיפת הסלע מעלות על נס את מיקומה בחזון המשיחי ומעבות את הזיקה לדוד ולשלמה. רובין סבור שיש בכך כדי לתמוך בהשערת חוקרים בני ימינו שעבד אל-מלכ התכוון לחדש את מקדש שלמה.¹⁶

לדעת רובין, המסורות המקדשות את ירושלים ואת מסגד אל-אקצא נוצרו מייד לאחר שהמוסלמים הגיעו לירושלים ונחשפו בפועל לקדושתה, ולא מאוחר יותר, בתקופה האומיית, כפי שסבורים רוב החוקרים.¹⁷ על כך אעיר שבעוד את פסוקי הקוראן אפשר פחות או יותר לתארך לפי פרשנות הקוראן, את המסורות שהועלו על הכתב בשלב מאוחר אי-אפשר לתארך, ולכן לא נותר אלא להציע פרשנות נסיבתית.

15 שם, עמ' 20–25. בעמ' 265 שם מסכם רובין וכותב שפסוקי הקוראן הרואים בארץ המבורכת את "ארץ הגאולה", "ארץ תחיית המתים", "ארץ הנביאים" ו"ארץ המקדש" מזכירים אף הם את כיסופי בני ישראל. לפי הקוראן, שלמה נישא אל הארץ המבורכת שהייתה גם יעדו של אברהם ובני ישראל, וכן של מוחמד עצמו.

16 שם, עמ' 27–28, 194, ומראי מקום בהערה 16.

17 שם, עמ' 266.

חוקרים אחרים הגיעו למסקנה שירושלים התקרשה באסלאם רק כשישים שנה לאחר פטירתו של הנביא מוחמד. פרשנות הקוראן, שלפיה המסגד "הרחוק ביותר" (אל-אקצא) הוא המזוהה היום במתחם הר הבית, והמסורות באסלאם המשבחות את ירושלים ומדגישות את קדושתה ואת קדושת אל-אקצא, התגבשו רק לקראת סוף המאה השביעית לספירה, כאשר הח'ליפים מבית אומייה בנו את כיפת הסלע (שנת 692, בעוד הנביא מת בשנת 632) והפכו את ירושלים למרכז פולחני מוסלמי. רק אז החלו פרשני הקוראן לקשור את פסוק 17: 1 למתחם המקודש בירושלים.¹⁸

3. ביקור עומר אבן אל-ח'טאב וחשיפת הסלע הקדוש
 בתקופה האומיית, ובמיוחד בשלהי המאה השביעית לספירה, חוברו והופצו המסורות בדבר ביקורו של הח'ליפה עומר אבן אל-ח'טאב בירושלים. החוקרים מטילים ספק באותנטיות של מסורות אלו, ורובם סבורים שהן הומצאו בדיעבד כפי שמסורות אסלאמיות רבות חוברו להצדקת אינטרסים משפחתיים או סיעתיים. ירושלים נכבשה על ידי הצבא המוסלמי בהסכם כניעה סביב שנת 636. על כך ישנן עדויות נוצריות, לא רק מוסלמיות.

המסורות המוסלמיות מספרות שהפטריארך הביזנטי של ירושלים סופרוניוס עמד על כך שאת כתב הכניעה של ירושלים לאסלאם הוא ימסור אישית לידי הח'ליפה עומר. עומר הגיע לירושלים וקיבל את כתב הכניעה. הוא ביקר בכנסיית הקבר, והתפלל מחוצה לה. עומר נתן בידי הפטריארך חוזה המבטיח את זכויות הנוצרים בירושלים (אל-ע'הדה אל-עמרייה) – חוזה המשמש מודל ליחסי האסלאם ובני דתות הספר. לאחר מכן ביקש עומר ממומר יהודי בשם כעב אל-אחבאר להובילו להר הבית ולמקום המקדש הקדום. לכשהגיעו למקום מצאו את הסלע הקדוש מכוסה אשפה שהנוצרים הטילו שם כדי להשפיל את היהודים. עומר בעצמו לקח

חלק בניקוי האשפה ובחשיפת הסלע הקדוש, ולאחר מכן הורה להתפלל מדרום לסלע (כשגבו מופנה אליו) ולהקים שם מסגד.¹⁹

4. הח'ליפים תבית אומייה ובניית כיפת הסלע
 בשנת 660 לספירה, בעוד יריבו עלי בן אבו טאלב משמש כח'ליפה הרביעי, קיבל מועאווייה בן אבו סופיאן בירושלים את שבועת האמונים כח'ליפה. שנה לאחר מכן, עם הירצחו של עלי, הוכתר מועאווייה בדמשק כח'ליפה. מועאווייה הפך את הח'ליפות למעין מלוכה שושלתית של בית אומייה, ענף של משפחת הנביא מוחמד, אבל לא ענף האשם, שעיו נמנה הנביא. חלק גדול מהמאמינים המוסלמים לא קיבלו את השלטון האומיי כגליטימי. הח'ליפים האומיים נאלצו לשלוט מדמשק, מרכז של מחוז אל-שאם (סוריה הגדולה), בעוד חצי האי ערב, ובכללו הערים הקדושות מכה ואל-מדינה, היו בשליטת מורדים. שבטי חג'אז (השטח בחצי האי ערב שבו נמצאות הערים הקדושות מכה ואל-מדינה) לא קיבלו את החידוש של מועאווייה להעביר את הח'ליפות בירושה לבנו יזיד וליצור שושלת. מרד עבדאללה אבן אל-זוביר במכה ומרד נוסף שפרץ בעיראק – שמוקדו היה באל-כופה, מרכז של תומכי עלי אבן אבי טאלב, וסיעתם, שלימים תהא מעוז השיעה – הניעו על פי החוקרים את האומיים לפתח את קדושתה של ירושלים, שהייתה בשליטתם, כמשקל נגד למכה ולמרכזי האופוזיציה הפוליטית. זו הייתה ככל הנראה המוטיבציה העיקרית לכך שהח'ליפים האומיים הפכו את ירושלים למרכז קדוש, ובעיקר את מתחם הר הבית, שזוהה עם "אל-מסג'ד אל-אקצא" מפסוק המסע הלילי של מוחמד, המופיע בסורה 17: 1.²⁰

צליין נוצרי בשם ארקולף ציין בשנת 670 (תקופת מועאווייה אבן אבו סופיאן) שהוא מצא בירושלים מסגד מעץ המסוגל להכיל שלושת אלפים

19 על עומר אבן אל-ח'טאב בירושלים ראו תג'יר א-דין אל-ע'לימי אל-חנבל, אל-אנס אל-ג'יליל בתאריח' אל-קדס ואל-ח'ליל, עמאן: אל-מחחסב, 1973, עמ' 59.

מתפללים.²¹ שיאו של תהליך התקדשות האתר היה בניית כיפת הסלע (קבת אל-צ'ח'רה) מעל אבן השתייה, במקום שבו עמד בית המקדש ("מקדש שלמה", כשמו במסורות האסלאמיות), כמונומנט פולחני מרכזי, והריטואלים שהתקיימו סביבו במתחם הקדוש, טקסים שדמו בפרטים רבים לפולחן סביב הכעבה במכה.²² יש דעות שונות על הגורמים לבניית כיפת הסלע.²³ על פי מסורות שהביאו היסטוריונים ערבים קדומים, עבד אל-מלכ ביקש להסיט את החג' ממכה לירושלים.²⁴

עמיקם אלעד כותב שעבד אל-מלכ בחר בסלע שבמתחם הר הבית כמרכז רוחני הראוי להאדרה בבניית המבנה הכיפתי המרשים ששלט בנופה של ירושלים הקדומה משום שהמוסלמים בני זמנו זיהו אותו כמקומו של בית המקדש היהודי. נראה שמסוף המאה השביעית לספירה ועד לעת החדשה רווחה באזורי הח'ליפות האסלאמית אמונה ומסורת שזיהו את הסלע שבמתחם הר הבית/מסג'ד אל-אקצא כמקום מקדש שלמה על הר המוריה והמקדש השני שהקימו היהודים השבים מגלות בבל וכבסיס לקידושו על ידי האסלאם ולבניית המבנה המפואר של כיפת הסלע. מסורת זו היא המשך ואימוץ של המסורות היהודיות בנושא, ונועדה להציב את האסלאם כנדבך לגיטימי בתהליך היסטורי של התפתחות והתקדשות מונותאיסטית מאברהם דרך כל הדמויות התנכיות היהודיות עד לנביא מוחמד ולח'ליפים ולסולטנים שאחריו.²⁵

21 Andrew Marsham, "The Architecture of Allegiance in Early Islamic Late Antiquity: The Accession of Mu'awiya in Jerusalem, ca. 661 CE," in: Alexander Beihammer, Stavroula Constantinou, and Maria Parani (eds.), *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean*, Leiden: Brill, 2013, p. 98

22 עמיקם אלעד, "מעמדה של ירושלים בתקופה האומייית", המזרח החדש מד (תשס"ד), עמ' 17-68.

23 מילכה לוי-רובין, "מדוע נבנתה כיפת הסלע: בין בית המקדש לקונסטנטינופול", קהדרה 170 (תשע"ט), עמ' 9-32.

24 ש. ש.

25 ש. ש.

המחקר המערבי רואה במסורות החדית' סיפורים שהמציאו בעלי אינטרסים. במקרה הנן, בעלי העניין היו השליטים האומיים, שהורו ככל הנראה למוסרי מסורות מקצועיים בני זמנם לחבר ולהפיץ מסורות המקדשות את ירושלים ומזהות אותה עם "המסגד הרחוק ביותר (אל-אקצא)" שנזכר בקוראן כיעד מסעו המופלא של הנביא מוחמד. אולם המאמינים המוסלמים רואים בהן טקסט קדוש ומקור משפטי – חלק מהשריעה המוסלמית. פעולתם של האומיים לעידוד כתיבת והפצת המסורות בדבר קדושתם של ירושלים ומסגד אל-אקצא וקשירתם בדרכו של הנביא מוחמד הצליחה. תודעת הקדושה הונחלה בדרך זו לכל המוסלמים והפכה אחד מנדבכי האמונה המוסלמית. כפי שאראה בהמשך הדברים, אתגרים גיאופוליטיים לאורך ההיסטוריה הזינו וחיזקו אמונה זו.

במאה התשיעית נכתבו כבר חיבורים שזכו לכותר "שבחי ירושלים" (פצ'איל בית-אל-מקדס, פצ'איל אל-קדס). ספרים אלו קיבצו מסורות שעברו מפה לאוזן והיה צורך להעלותם על הכתב מחשש שיאבדו. פצ'איל אל-קדס הם חלק מסוגה ספרותית של מסורות המדגישות את מעלותיהן של ערים שונות במסגרת פעולה אנושית למתג ערים כערים קדושות, כערים שהן מבצר הגנה על טריטוריה מוסלמית (כמו למשל ערי החוף של ג'נד פלסטין/ארץ ישראל, כגון אשקלון) או כערים בעלות מעלות שונות. מסורות רבות טענו שתפילה אחת בירושלים או במסגד אל-אקצא כמוה כחמש מאות תפילות בכל מסגד אחר. המסורת החשובה ביותר מוכרת כ"מסורת שלושת המסגדים" (שד אל-רחאל), שצוינה לעיל. מסורות אחרות העניקו חשיבות ויוקרה למסגד אל-אקצא באמצעות הצגת בנייתו בידי אברהם (אבראהים) עם בנו ישמעאל (אסמאעיל) ארבעים שנה לאחר שבנו את הכעבה במכה. כלומר, אל-אקצא על פי מסורת זו הוא בעצם מסגד קדום. הוא המסגד שנבנה שני באסאלם (ת'אני אל-חרמיין), עוד לפני מסגדו של הנביא באל-מדינה. לכאורה אל-אקצא וירושלים חשובים יותר ממסגד הנביא באל-מדינה. במקביל התפתחו מסורות שביקשו להאדיר את חלקה של מכה אל מול זה של ירושלים.

5. האתגרים הפאטימי והצלבני

המהפכה העבאסית (750 לספירה), שהדיחה את השושלת האומיית מהח'ליפות, השפיעה על מעמדה של ירושלים מבחינה מעשית אבל לא מבחינה תיאולוגית ואמונתית. העבאסים העבירו את המרכז הפוליטי, התרבותי והכלכלי של העולם המוסלמי מסוריה (דמשק) לעיראק (ייסוד בגדד) ולמחוזותיה המזרחיים של האימפריה. ירושלים הייתה רחוקה ממרכז הח'ליפות ואיבדה את תשומת הלב. שלושה ח'ליפים עבאסים בלבד ביקרו בירושלים, ונראה שמעמדה באסלאם בתקופה זו ירד. למרות זאת, המסורות בדבר שבחי ירושלים לא נשכחו, וחלק מיסודות הפולחן שנקבעו בתקופת עבד אל-מלכ המשיכו להתקיים בתקופות מאוחרות יותר. הוגים מוסלמים בני זמננו מתכחשים לעובדה שמעמדה של ירושלים ירד בתקופה העבאסית. הם מדגישים שהח'ליפים העבאסים הורו לשפץ מבנים במתחם מסגד אל-אקצא והותירו כתובות המנציחות את פעולותיהם בעיר. זו לדעתם הוכחה מספקת לכך שירושלים המשיכה לשמור על מעמדה למרות מרחקה מהמרכז השלטוני.

סביב שנת 970 כבשו הפאטימים השיעים את ירושלים. נראה שהדבר עורר הדים בעולם המוסלמי הסוני, שכן כמה עשרות שנים לאחר מכן חוברו והופצו מדריכים לעולי רגל לירושלים. אולם הזעזוע הגדול בעולם המוסלמי בכל הנוגע למרכזיותה של ירושלים התרחש לאחר הכיבוש הצלבני של ירושלים בשנת 1099. מבחינת המוסלמים, הצלבנים חיללו את כיפת הסלע ואת מסגד אל-אקצא. הם הניחו צלב גדול על הסלע בכיפת הסלע והפכוהו למקדש נוצרי בשם "מקדש האדון", ואת מסגד אל-אקצא הפכו לארמון של "מלך ירושלים". הצלבנים עוררו את מלחמת הדתות. העולם המוסלמי החל להתארגן לסילוקם ולהחזרת המקומות הקדושים בירושלים לשליטה מוסלמית.

בשנת 1144 הכריז נור אל-דין זנגי, שליט מוסול וחלב הסלג'וקי, על ג'יהאד לשחרור המזרח התיכון מהצלבנים, וירושלים הוכרזה כיעדה הסופי של המלחמה. בנו ויורשו, נור אל-דין זנגי, הציב את שחרור מסגד אל-אקצא כמטרה מרכזית. באיגרת ששלח לח'ליפה העבאסי בבגדד בשנת 1173 הגדיר נור אל-דין את יעדו העליון כ"גירוש עובדי הצלב ממסגד אל-אקצא [...] כיבוש ירושלים [...]

והשתלטות על כל הסאחל [מישור החוף]²⁶. כביטוי סמלי לכוונות אלה ציווה להתקין בדמשק בימת דרשן (מנבר), שנועדה להיות מוצבת באל־אקצא עם שחרור המסגד מידי הצלבנים. הכתובת שעל הבימה מבקשת סייעתא דשמיא להחיש את בואו של יום זה. הייתה זו מלאכת תעמולה שנועדה להשריש בדעת הקהל מידע על ירושלים ועל קדושתה. תעמולה זו הושתתה בעיקרה על הסוגה הספרותית של "שבחי ירושלים". הספר הקדום ביותר בשם זה המוכר לנו הוא חיבורו של דרשן מסגד אל־אקצא, אבו בכר אל־ואסטי, בן המאה האחת עשרה.²⁷ הספר, שהכיל כמצופה את המסורות שחוברו בתקופה האומיית (המיוחסות לנביא מוחמד ולמקורביו) כפי שהבאתי לעיל, הוקרא בפומבי בדמשק ובבגדד כדי לחזק את הסמל המרכזי של מסע הג'יהאד. ספר אחר שחובר בתקופה זו על שבחי ירושלים מאת ההיסטוריון אבן עסאכר – תומך נלהב של רעיון הג'יהאד וממקורבי נור אל־דין – נשא את השם "שבחי מכה, מדינה וירושלים", באופן המעמיד את קדושתה של ירושלים באותה שורה עם זו של מכה ואל־מדינה.²⁸ לקח למוסלמים שמונים ושמונה שנה להחזיר את אל־אקצא לחיק האסלאם. צלאח אל־דין הוא שעשה זאת, בשנת 1187. היה זה הוא, יורשו של נור אל־דין (ומייסד השושלת האיובית) שזכה להכניס את המנבר שבנה קודמו, למסגד אל־אקצא, ולטהר את הסלע הקדוש שבכיפת הסלע מהצלב הגדול שהונח עליו, באמצעות רחיצתו במי ורדים.

צלאח אל־דין התייחס לירושלים כאל מקום שיש להבטיח בו נוכחות מוסלמית ולשמור על עליונותה, מעין רבאט – מבצר הגנה על סֵפֶר האסלאם. כדי לעשות זאת הפקיע את ביתו של הפטריארך של ירושלים הסמוך לכנסיית הקבר והפכו למרכז צופי אשר בו שוכנו כמה עשרות חסידים מוסלמים ששימשו בעת ובעונה אחת כאנשי ספרא וסיפא. כדי לקיים מרכז זה תרם צלאח אל־דין להקדש של

26 אבו שאמה, כתאב אל־רוודחין, קהיר, 1287/8 ה, כרך א, עמ' 215.

27 אבו בכר אל־ואסטי, פציאל אלביח אל־מקדס, ההדרה והקדמה: יצחק חסון, ירושלים: המכון למחקרי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים, 1979.

28 יהושע פראור וחגי בן־שמאי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית, 1099–1250, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1991, עמ' 290–291.

המבנה (ח'אנקה) את ההכנסות ממיסי כמה כפרים בסביבות ירושלים.²⁹ הוא עשה זאת משום שהאוכלוסייה של ירושלים ושל ארץ ישראל הייתה ברובה נוצרית, והשליטים המוסלמים עדיין לא הפעילו עליה באותו זמן לחצים כלכליים וחברתיים עקיפים כדי לגרום לה להתאסלם. לצלאח אל-דין מיוחס גם ייסוד התהלוכה השנתית מכל חלקי פלסטין, שיצאה ממסגד אל-אקצא אל נבי מוסא שליך יריחו ותוכננה כך שתשוב לירושלים בערב הפסחא הנוצרי כהפגנת כוח מוסלמית בעיר העתיקה.

עד כה דנתי בשני גלי התלהבות דתית מוסלמית הקשורים לירושלים ולמסגד אל-אקצא: הגל האומיי והגל הסלג'וקי-איובי. כל עוד היו מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע תחת שלטון מוסלמי לא היה צורך מיוחד לרונן בשבחיהם. הכיבוש הבריטי של ירושלים והתחרות בין התנועה הלאומית הערבית בארץ לבין הציונות היו האתגר השלישי שהצית מחדש את השימוש באתר הקדוש כסמל מגייס.³⁰

המוסלמים הקדומים הכירו בקיומו של בית המקדש היהודי על הר הבית ואף הדגישו שכיפת הסלע נבנתה על סמך זיהוי המקום עם מקדש שלמה. עיון במקורות האסלאמיים הקלסיים במאות התשיעית עד לחמש עשרה לספירה

מראה שהמסורות שחוברו במאה השביעית לספירה ומצאו את מקומן בספרים מהמאה התשיעית לספירה ואילך מבהירות שהאסלאם קידש החל בסוף המאה השביעית את הסלע ואת המתחם המכונה אל-אקצא, בעיקר בגלל הידיעה ששם שכן בית המקדש. למשל, היסטוריון מוסלמי כמו מוחמד אבן ג'ריר אל-טברי, בן המאות התשיעית והעשירית לספירה, ציטט מקורות קדומים יותר על קדושה זו, שסופרו ככל הנראה במאה השמינית וחוברו כנראה בסוף המאה השביעית לספירה. התפיסה התיאולוגית המוסלמית שהביאה לכך הייתה שהאסלאם

.T

הר הבית והמקדש במקורות אסלאמיים קדומים

29 יהושע פרנקל, "שטר הקדש איובי בירושלים: וקף אל-ח'אנקה אצל-אל-ח'אנקה", קתדרה 65 (1992), עמ' 21-36.

30 ראו להלן ו.1.

הוא המשך הדת המונותאיסטית של אברהם, ושהדמויות מהתנ"ך ומהברית החדשה – המוזכרות בחלקן הארי גם בקוראן ובמסורות המוסלמיות (החדית') – הן חלק מההיסטוריה המוסלמית הקדומה. ההיסטוריון הערבי הירושלמי בן המאה החמש עשרה, מוג'יר אל-דין אל-חנבלי, הביא מסורת קדומה המצטטת את אבו בכר אל-ואסטי, שלפיה: "אחרי שדוד בנה ערים רבות וענייני בני ישראל השתפרו, הוא רצה לבנות את בית אל-מקדס (ירושלים) ועל הצח'רה (הסלע) לבנות כיפה במקום שאללה קידש באיליא" (שמה הרומי-ביזנטי של ירושלים). במקום אחר כתב מוג'יר אל-דין: "סלימאן (שלמה) בנה את מסג'ד בית אל-מקדס [...] לפי צוואת אביו דוד"³¹. אל-ואסטי ציטט מכתבי ההיסטוריון הירושלמי בן המאה העשירית, אל-מוקדסי (נפטר ב-985), מסורת שלפיה "כשעומר ואבן אל-ח'טאב, הח'ליפה השנין הגיע למסגד בית אל-מקדס, הוא אמר: 'ח' אללה זהו מסגד סלימאן בן דאוד [שלמה בן דוד] עליו השלום, עליו סיפר לנו הנביא שהוא הובל אליו [במסע הלילי הנזכר בסורה 17: 1]"³².

מחקרם של רייטר ודימנט על המסורות האסלאמיות הקדומות בנוגע לזיקה היהודית להר הבית מצביע על כך שהסיפור ההיסטורי האסלאמי הקדום אימץ את הנרטיב התנכי על ההיסטוריה המקובלת בתרבות היהודית-נוצרית בנוגע לירושלים ולמתחם הר הבית. מסורות אסלאמיות רבות על ההיסטוריה היהודית של ירושלים ושל הר הבית נועדו להציב את האסלאם כנדבך לגיטימי בתהליך היסטורי של התפתחות והתקדשות מונותאיסטית. הזיקה היהודית להר הבית העניקה לאסלאם הקדום לגיטימציה להיות מה שהוא: המשכיות הדת המונותאיסטית ונביאיה הקדומים והיות הנביא מוחמד האחרון בשרשרת זו – חותם הנביאים (ח'אתם אלאנביאא').

רייטר ודימנט מצביעים על ריבוי וגיוון המקורות הערביים הקדומים המראים שהמוסלמים הכירו לאורך כל תקופת השלטון המוסלמי בירושלים ועד לזמן החדש בזיקה היהודית להר הבית. הסיפור המוביל העולה מהמקורות המוסלמיים הקדומים, לעיתים בשינויים קטנים, מורכב מכמה שלבים המוסכמים על הכול:

31 מוג'יר אל-דין, לעיל הערה 19, עמ' 63-65, 113-117.

32 שם, עמ' 67.

בניית בית המקדש הראשון על מקום הסלע בהר הבית בירושלים על ידי דוד ושלמה. מקדש זה היה חשוב ליהודים ונבנה בפאר רב, ומיוחסות לו מעלות מיוחדות וקדושה רבה. הוא נחרב על ידי הבבלים בראשות נבוכדנצר (כחלק מחורבן ממלכת יהודה). לאחר גלות בבל קיבלו בני ישראל הגולים את רשותו של כורש מלך פרס לשוב לארצם ולבנות את בית המקדש השני. מקדש זה נחרב על ידי הרומאים בראשות טיטוס, ולאחר מכן בני ישראל גלו שוב מארצם. מסורות נוספות מעידות על כך שגם ראשוני המוסלמים הכירו בסיפור היהודי ובזיקתם של היהודים להר הבית ולסלע.³³

הדים למקורות הקדומים הללו אפשר למצוא לעיתים בספריהם של היסטוריונים מהעת החדשה, אם כי כפי שיובהר בהמשך הדברים, השיח המוביל בחברה הפלסטינית ובעולם המוסלמי בכללותו הוא שיח של הכחשת הזיקה היהודית לאתר הר הבית. אחד ההדים הללו הוא ספר על ההיסטוריה של ירושלים שחיבר ההיסטוריון ואיש הציבור הפלסטיני עארף אל-עארף, שכיהן בין השאר כראש עיריית ירושלים בתקופת שלטון ירדן בעיר. בספר, שהתפרסם בשנת 1951, כתב אל-עארף שמקום אל-חרם אל-שריף הוא על הר המוריה הנזכר בספר בראשית, אשר בו היה גורן ארונה היבوسی שקנה דוד כדי להקים עליו את המקדש, ושלמה בנה את בית המקדש בשנת 1007 לפנה"ס. בין שרידי תקופת שלמה נמצאת הבנייה שמתחת למסגד אל-אקצא. ב-1961 הוסיף אל-עארף בספר אחר שהמחצבה שמימין (ממערב) לשער שכס נקראת מחצבת שלמה משום שממנה לקחו דוד ושלמה אבנים לבניית המקדש.³⁴ כאמור, זוהי עדות חריגה בהשוואה לרוב המקורות בני זמננו, המכחישים את הקשר היהודי לאתר המקודש בירושלים.

33 יצחק רייטר ודביר דימנט, סלע קיומנו / סלע קיומם: אסלאם, יהודים והר-הבית, ירושלים: סטימצקי ומכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2021.

34 עארף אל-עארף, 'תאריח' אל-קדס, קהיר: דאר אל-מעארף, 1951 עמ' 16, 294; הנ"ל, אל-מפצצל פי תאריח' אל-קדס, ירושלים: אל-אנדלוס, 1961, עמ' 12-13.

ה. הכחשת הזיקה היהודית להר הבית

אל מול שפע המקורות האסלאמיים הקדומים המכירים בזיקה העמוקה של היהודים להר הבית ולירושלים ובהיסטוריה היהודית שלהם ישנם הוגים וסופרים מוסלמים רבים בני זמננו אשר כחלק מהכחשת הזיקה היהודית להר הבית עוסקים בהפצת הטענה שלפיה לא היה כלל מקדש בירושלים. דבריהם באים בשירות הסכסוך הישראלי-ערבי, כפי שהם מציינים במפורש בהקדמות לרבים מחיבוריהם.

השפעת החיבורים בני זמננו רבה. הדעה הרווחת היום בקרב המוסלמים בארץ ובעולם, ואשר באה לידי ביטוי גם בהתבטאויות רבות של מנהיגים פוליטיים ודתיים מוסלמיים, היא שאין ליהודים כל זיקה היסטורית להר הבית. כלומר, מעולם לא נבנה מקדש יהודי כלשהו בשטח שעליו עומדים כיום מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע.³⁵ ספרים ומאמרים רבים שכתבו פלסטינים ומוסלמים במדינות ערביות נכתבו בעיקר על ירושלים, ומופיעה בהם נימה פולמוסית המציגה את האמונה והמסורת היהודית הקשורה להר הבית כמזימה ציונית. משמעות הדבר היא שהציבור המוסלמי ברובו, על מנהיגיו הפוליטיים והדתיים, אינו מודע כלל למקורותיו הקלסיים ואינו מכירם. נוסף על כך, המשכילים שבהם, המכירים מקורות אלו, מכחישים חלק משמעותי ומרכזי בתרבות ובמסורת שלהם עצמם.

בחיבורים של כותבים מוסלמים בני זמננו אפשר לאתר שתי גישות הרווחות כיום בחברות מוסלמיות בנוגע לזיקה היהודית להר הבית. אחת, השוללת לחלוטין כל זיקה יהודית להר הבית. סיבות השלילה מגוונות: לעיתים ערעור בשם המדע, שאינו יכול להוכיח קיום של מקדש יהודי על הר הבית, לעיתים באמצעות הצבעה על סתירות בגרסה היהודית ובתורה. אחרים טענו לחוסר זיקה בין היהודים כיום לבני ישראל של תקופת המקדש, וממילא, גם אם הייתה זיקה כזו והיה מקדש כלשהו, אין לדבר קשר ליהודים בני זמננו. בין השאר נטענו גם הטענות הבאות: המקדש היהודי לא היה בארץ ישראל; המקורות המוסלמיים המכירים בזיקה

היהודית אינם אמינים; אברהם, דוד ושלמה הם דמויות אסלאמיות; היהודים עצמם אינם יודעים היכן היה המקדש ומעולם לא נמצא לו שריד; מקדש שלמה החזיק מעמד שנים מעטות בלבד; ירושלים ליהודים הייתה בבחינת עיר יבוסית זרה ולא עיר יהודית; האסלאם אינו שאב את קדושת ירושלים מהיהדות.

הגישה השנייה היא של מחברים בני זמננו המכירים בנוכחות הקדמונית של מקדש יהודי על הר הבית אבל פועלים להמעיט בערכו ההיסטורי והדתי אם באמצעות הטענה שמקדש שלמה היה קטן ופרטי אם באמצעות הטענה שהמקדש, בייחוד השני, היה בית עבודה זרה רומאי, אם באמצעות הטענה שאומנם היה דבר מה יהודי במתחם אל-אקצא, אבל לא נותר ממנו כלום. ככלל, על פי גישה זו, הזיקה היהודית למקום כה קטנה עד כי היא חסרת משמעות ועל כן אין להסיק ממנה דבר על זכויות של היהודים.³⁶

מאה שנות הכחשה הצמיחו, בין השאר, שורה של החלטות שקיבל ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם (אונסק"ו) בלחצן של של מדינות ערביות, המתייחסות למקומות הקדושים בירושלים, בחברון ובבית לחם בשמם הערבי כמקומות הקדושים לאסלאם תוך התעלמות מההיסטוריה ומהקדושה היהודית שלהם.³⁷

לסיכום, ישנו קשר ישיר בין הסכסוך הטריטוריאלי והמדיני בין ישראל לפלסטינים לאחר 1967 לבין העצמת תופעת ההכחשה והשלילה של הזיקה היהודית ההיסטורית להר הבית. לא נמצאו מקורות ערביים מוסלמיים שהכחישו את הזיקה היהודית להר הבית מהתקופה שלפני הצהרת בלפור בשנת 1917. מעבר להיבט הפוליטי של הסכסוך ישנו גם היבט תודעתי. דומה שבמאה השנים האחרונות נתפסת היהדות יותר ויותר לא רק כדת מונותאיסטית לגיטימית שהאסלאם הוא בעצם ממשיך דרכה אלא כדת לאומית, תוך טשטוש של הגבולות בין דת ללאום. בעיני מוסלמים רבים במזרח התיכון, היהדות היא משענתה של הצינונות, כלומר של הלאומיות היהודית החדשה.

36 רייטר ודימנט (לעיל הערה 33).

א. אתגרי הסכסוך היהודי-ערבי בין היהודים למוסלמים

1. האתגר הציוני והבריטי
לעיל בסוף החלק השני נדונו שני גלי ההתגבשות של קדושת ירושלים ואל-אקצא באסלאם: הגל האומיי והגל הפוסט-צלבני. גל שלישי של התקדשות ירושלים באסלאם התרחש בשנות העשרים של המאה העשרים. הוא קשור לסכסוך בין שתי תנועות לאומיות במאבק על עתיד השליטה בארץ הקדושה, ארץ ישראל/פלשתינה/פלסטין. ירושלים היא המוקד הסמלי של סכסוך זה, ובמרכזה המתחם המקודש: הר הבית/אל-אקצא. שורה של אירועים שהתפתחו בשנות העשרים תרמו להתגבשות הנרטיב המוסלמי בן זמננו סביב המתחם המקודש.

הערבים הפלסטינים, אשר בשלהי המאה התשע עשרה מצאו עצמם מול תנועה לאומית יהודית הפועלת לבסס עצמה ולהקים ישות לאומית מדינית בארץ ישראל, נזקקו לסמלים דתיים ברומה לאלו של התנועה הציונית. הפלסטינים היו קבוצה חלשה למדי בעמים הערבים. הם נעדרו הגדרה מנהלית ומדינית בתקופה העות'מאנית. חולשתם הסמיכה אותם לעולם הערבי והמוסלמי כמשענת תמיכה טבעית, והיה זה טבעי בעבורם לגייס את הנכס החשוב של מקום קדוש לכלל המוסלמים.

התקופה המנדטורית הייתה תקופת דגירה בעבור שתי התנועות הלאומיות: הציונית, והערבית-פלסטינית. היהודים ניסו להרחיב את זכויותיהם בכותל המערבי – האתר ששימש במשך מאות שנים תחליף לבית המקדש על הר הבית בזמן שהר הבית עבר לשלטון מוסלמי בלעדי. המוסלמים פעלו למנוע הרחבת זכויות אלה, ובמקביל, להאדיר את חשיבותו של מתחם אל-אקצא. הפוליטיקה הכתיבה את סדר היום, והשתלטה על הפרקטיקה הדתית.³⁸ ההנהגה הפלסטינית פעלה לגיוס תמיכתן של מדינות מוסלמיות באמצעות קריאה להצלת קודשי

האסלאם מפני השתלטות זרה (ציונית-יהודית ובריטית-נוצרית). בתקופת המנדט הבריטי נשא המנהיג הפוליטי החשוב של הפלסטינים, חג' אמין אל-חוסייני, תארים דתיים כמו "המופתי הגדול" ו"נשיא המועצה המוסלמית העליונה", והשתמש בתפקידיו כדי להעצים את סמלי הדת ולגייסם למאבק הפוליטי.

אירועי נבי מוסא היו המקרה הראשון שבו היה הר הבית מעורב בסכסוך היהודי-ערבי. באפריל 1920 נוצלה התהלוכה ההמונית השנתית של מוסלמים המגיעים מרחבי הארץ ממסגד אל-אקצא לנבי מוסא ובחזרה לירושלים, להפגנה נגד יהודים. הסתה מצד המנהיגות המוסלמית תרמה להתפרצות פרעות ביהודים, שתוצאתה הייתה שבעה הרוגים ולמעלה ממאתיים פצועים. הייתה זו סנונית ראשונה של גיוס סמלי הדת לצרכים פוליטיים בתקופת המנדט.³⁹ כאן החל גל שלישי של מאבק אסלאמי על ירושלים, שבמרכזו סמלי קדושה ודת שבהם כיכבו אתרי אל-אקצא/הר הבית והכותל המערבי.

אמין אל-חוסייני, שהיה אחד המסיתים בתהלוכת נבי מוסא, הפך לאחר מכן מנהיג וראש המועצה המוסלמית העליונה. מסגד אל-אקצא היה בידיו כלי פוליטי רב-עוצמה בגיוס ערביי ארץ ישראל ומוסלמים מכל העולם. גולת הכותרת של המאבק שניהל בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת הייתה המערכה להגנת אל-בוךאק (הכותל המערבי) מפני מה שהיה מבחינתו האיום הציוני על האתרים הקדושים לאסלאם בירושלים. זה היה הרקע לפרוץ מאורעות וטבח תרפ"ט/1929. המאבק התמקד במאמץ להבטיח את השליטה המוסלמית במתחם הכותל המערבי ולמנוע את הרחבת זכות התפילה ליהודים. בעקבות המהומות האנטי-יהודיות שהתחוללו בקיץ 1929 שאפה הממשלה הבריטית בפלשתינה לפתרון של פשרה, בעוד אמין אל-חוסייני – כפי שציין יהושע פורת – ביקש להפוך את ההגנה על אל-בוךאק למערכה פאן-אסלאמית כדי להפעיל לחץ מצד מנהיגים מוסלמים על הממשלה הבריטית לתמוך בעמדתם הבלתי-מתפשרת של ערביי ארץ ישראל בסוגיית הכותל המערבי בפרט והסכסוך על ארץ ישראל בכלל.⁴⁰

39 צבי אל-פלג, המופתי הגדול, תל אביב: מערכות, 1989, עמ' 13.

40 רייטר (לעיל הערה 8), עמ' 3.

בנושא פלשתינה זכה המופתי לתמיכה בקרב מוסלמים הודים, שהיו רוב תושביה המוסלמים של האימפריה הבריטית. בעידן של טרום ההכנסות הגדולות מנפט במזרח התיכון, רבים בעולם הערבי פנו לנסיכי הודו ולעשיריה לקבלת סיוע כספי לצרכים דתיים ולמטרות צדקה. מחויבותם של המנהיגים המוסלמים-הודים הייתה חשובה מאין כמוה לאל-חוסייני בזכות משאביהם הפיננסיים ותרומותיהם להגנה על אינטרסים ערביים בפלשתינה כמו גם בזכות הלחץ שהיה ביכולתם להפעיל על הממשלה הבריטית, שתתמוך בנושא הערבי-מוסלמי.⁴¹

המופתי יזם בשנת 1931 את קבורתו של מנהיג תנועת הח'ליפות ההודית מוחמד עלי ג'והר במתחם אל-אקצא. מסע ההלוויה ההמוני לשם היה רק השלב הראשון בתוכניתו האסטרטגית של המופתי להפיכת ירושלים למרכז ערבי-מוסלמי.⁴² בחזונו הגיאוגרפי של המופתי הייתה אל-קודס אמורה להפוך למרכז אסלאמי דתי שימשוך אליו את העולם המוסלמי כולו ולשמש יעד לעולי רגל מוסלמים בדרכם חזרה ממצוות החג' בחיג'אז. בניצוחו של המופתי התכנס בירושלים הקונגרס האסלאמי הכללי בדצמבר 1931. תוך כדי מצג סולידריות פאן-אסלאמית בסוגיית תושבי הארץ הערבים הביע הקונגרס את תמיכתו במנהיגותו של המופתי ובתוכניותיו השאפתניות בנוגע לירושלים. בפועל, חוץ מיצירת פנתיאון פאן-מוסלמי ופאן-ערבי בירושלים, תוכניתו הגרנדיוזית של המופתי להקמת מרכז אסלאמי בעיר לא התממשה. עקב מסע כושל לגיוס תרומות בא הקץ גם לחזונו להקמת אוניברסיטת אל-אקצא האסלאמית בירושלים.⁴³

מתחם הר הבית/אל-אקצא היה גם המקום האחרון שבו שהה המופתי בארץ ישראל. אל-חוסייני היה מבוקש בידי הבריטים כאחד ממארגני השביתה הערבית

41 Yitzhak Reiter, "Pantheonizing the Jerusalem Haram: From Pan-Islamic to a National Palestinian Pantheon," *Middle Eastern Studies* 55 (1) (2019), pp. 74-91

42 Maoz Azaryahu and Yitzhak Reiter, "The (Geo)Politics of Interment: An Inquiry into the Burial of Muhammad Ali in Jerusalem, 1931," *Israel Studies* 20 (1) (2015), pp. 31-56

הכללית ב־1936. הוא מצא מסתור באל-חרם אל-שריף עד שנמלט באישון ליל אל מחוץ לארץ.⁴⁴

2. הר הבית / אל-אקצא תחת שלטון ירדן
לאחר מלחמת 1948 והסכמי רודוס בדבר הגבולות הזמניים בין ישראל לשכנותיה נותר מתחם אל-חרם אל-שריף בידי ירדן, שהעצימה את המתחם המקודש כחלק מסמלי הלגיטימציה של המשפחה ההאשמית. המלך עבדאללה הראשון נהג להגיע מדי יום שישו לתפילה בציבור במסגד אל-אקצא כשתזמורת הצבא מלווה אותו בכניסתו. ביולי 1951, באחד מביקוריו, הוא נרצח בתוך המסגד בידי מתנקש שהיה מזוהה עם סיעתו של אמין אל-חוסייני. המשפחה ההאשמית העדיפה לקוברו בעמאן ולא בירושלים.

יורשו של עבדאללה, המלך חוסיין הצעיר, דאג בשנות החמישים והשישים לשפץ את כיפת הסלע ולהזהיבה: חוזקו הקירות, תקרות העץ ויסודות עמודי המבנה, והוא חובר לרשת החשמל. חלונות הזכוכית ואריחי החרסינה חודשו, השבכה המגינה על הסלע הוסרה וחלקים ממנה הועברו לתצוגה במוזיאון האסלאם שבפינתו הדרום מערבית של ההר, והכיפה חופתה בלוחות אלומיניום מוזהב. הפרויקט ארך עשור והסתיים בשנת 1965. עם זאת, המונרכיה ההאשמית בחרה לא לקבוע את בירתה בירושלים אלא בעמאן, דבר שבעיני הפלסטינים פגע במעמדה של אל-קודס. בשנות התשעים הציעה הממלכה הסעודית לתרום כספים לשיפוץ מחודש של כיפת הסלע. ירדן נאבקה בכך, וחוסיין מלך ירדן תרם שמונה מיליון ומאתיים אלף דולר מכספו לשיפוץ כיפת המבנה. לשם כך מכר מנכסיו השונים, לרבות ביתו בלונדון. הכיפה צופתה מחדש בשכבת זהב.⁴⁵

44 יהושע פורת, צמיחה התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית, 1918-1929, תל אביב: עם עובד, 1978, עמ' 1-22.

45 Yitzhak Reiter and Jon Seligman, "1917 to the Present: Al-Haram al-Sharif / Temple Mount (Har ha-Bayit) and the Western Wall," in: Binyamin Zeev Kedar and Oleg Grabar (eds.), *Where Heaven and Earth Meet:*

3. תודעת אל־אקצא
 במאבק הפלסטיני
 לאחר 1967
 ישראל, שסיפחה את מזרח ירושלים בשנת 1967,
 דאגה לשמר מעין סטטוס־קוו בהר הבית, שלפיו
 הנהלת הווקף המוסלמית, הכפופה לירדן,
 תמשיך לנהל את אל־חרם אל־שריף. עם זאת
 היא דאגה לשמר בידיה את מפתחות שער המוגרבים כדי להבטיח חופש גישה
 לאתר גם ללא־מוסלמים בשעות ביקור מתואמות עם הווקף.⁴⁶

במשך הזמן התגבשו הבנות שקטות בין הרשויות ישראליות למנהלת הווקף,
 שלפיהן ישראלים יכולים להיכנס להר הבית כתיירים, בעיקר דרך שער המוגרבים
 ובשעות ביקור מוסכמות, אבל לא להתפלל בו. כמו כן התקבעו הסדרים הקשורים
 בשמירה ובביטחון בפתחי הכניסה להר הבית, במעטפת החיצונית ובמידת הצורך
 גם בתוך מתחם הר הבית. הווקף מצידו ראה בהבנות אלו ביטוי למצב של כיבוש
 זמני ולא הכיר רשמית בתחולת חוקי ישראל במתחם הקדוש. עם זאת הוא
 נאות לתאם עם משטרת ישראל פיקוח לא פורמלי על עבודות פיזיות במתחם
 ועל השמירה על עתיקות. סדרת ההבנות מנעה בדרך כלל התפרצויות אלימות
 ואפשרה גם להרגיע את הרוחות לאחר אירועים פוליטיים אלימים. המודוס־
 ויווני שנוצר בשטח כלל לדעתי ויתור מודע של ממשלות ישראל על ריבונות
 מלאה בהר הבית ועל זכות התפילה של יהודים באתר. הר הבית נוהל בידי הווקף,
 והוא שקבע את כללי ההתנהגות, הלבוש, שעות הפתיחה, תוכן הדרשות וסממנים
 נוספים של שליטה וניהול. ישראל מצידה העדיפה הבנות שקטות שיבטיחו את
 שמירת הסדר הציבורי תוך הצנעת העובדה שחוקי מדינת ישראל אינם נאכפים
 באופן רשמי בהר הבית. מצב זה התקיים במשך שלושים שנה, עד שנפתח המוצא
 הצפוני של מנהרת הכותל בספטמבר 1996.⁴⁷

Jerusalem's Sacred Esplanade, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi and Austin:
 University of Texas Press, 2009, pp. 231-272

46 יצחק רייטר, "הסטטוס־קוו בהר הבית/אל־חרם אל־שריף תחת שלטון ישראל
 (1967-2000)", בחור: ה"ל (לעיל הערה 8), עמ' 297-332.

47 Yitzhak Reiter, *The Eroding Status Quo: Conflict over Controlling
 the Temple Mount/Al-Haram al-Sharif*, Jerusalem: The Jerusalem
 Institute for Israel Studies, 2017

מתחם מסגד אל-אקצא שימש לאחר 1967 את הפלסטינים במאבקם. מסורות הקדושה של האתר הועצמו והופצו באופן נרחב במערכת החינוך הלא-פורמלי ובתקשורת הפלסטינית. סוגיית ירושלים משמשת נושא מאחד במרחב הערבי והאסלאמי, ועמדה במרכז הקמת ארגון חמישים ושבע המדינות המוסלמיות בשנת 1969. הארגון הקים ועדה מיוחדת לענייני ירושלים בראשות מלך מרוקו, וקרן כספית (צנדרוק אל-קדס) שנועדה להיאבק ב"ייהוד" העיר ומקומותיה הקדושים. בתקופת האינתיפאדה הראשונה יצאו הפגנות פלסטיניות רבות ממתחם הר הבית, שבאותה עת נחשב חסין מפני פריצה של כוחות המשטרה.⁴⁸

לאחר חתימת הסכמי אוסלו והקמת הרשות הפלסטינית היה הר הבית זירת מאבק ומתח גם בין ירדן לבין הרשות הפלסטינית. אחת מפעולותיו הראשונות של ערפאת בירושלים הייתה סילוק המופתי הירדני ומינוי מופתי מטעם הרש"פ במקומו, וקביעת מושבו בתוך מתחם אל-חרם אל-שריף.

4. אל-אקצא
בטננה

בתחילת שנות התשעים החל השיח' ראאד צלאח, ראש התנועה האסלאמית הצפונית וראש עיריית אום אל-פחם באותה עת, לפרש התבטאויות ופעולות ישראליות כמבשרות הרס במתחם אל-אקצא. פעולות פומביות של תנועות המקדש היהודיות, התבטאויות מפי אישים ישראלים רשמיים בעניין הר הבית ותקריות שונות שאירעו סביב המתחם נופחו במתכוון ונטחנו עד דק כדי להוכיח שלאחר אל-אקצא אורבת סכנה מוחשית. יודגש שפעולות ומחדלים של גורמים ישראלים בכל הנוגע להר הבית יוצרים בצד הערבי-מוסלמי תחושה כנה של סכנה גם אם אין בהם איום של ממש. מחקריו של נמרוד לוז על דרכי הבניית השיח של ערבים בישראל בסוגיית אל-חרם אל-שריף מצביע על השפעתם הרחבה של מסרים אלה גם על מוסלמים לא-דתיים ועל נוצרים. כך למשל, חבר הכנסת אחמד טיבי, שאינו דתי, סבור שאל-אקצא נתון

בסכנה "כל זמן שהוא תחת כיבוש זר".⁴⁹ פעולות הבנייה, שעליהן ניצח בשנות התשעים שיח' ראא'ד צלאח במפלס התת-קרקעי של המתחם – בניית אולם התפילה המרואני בחללים של "אורות שלמה" והכשרת אולם תפילה נוסף בחלל התחתון של מסגד אל-אקצא – הוצגו כמעשים שנועדו לבלום כוונות של יהודים לכנות בית כנסת בחלל התחתון של המתחם.⁵⁰

עמדתה של התנועה האסלאמית הצפונית מוצגת בספר על ירושלים שיח' ראא'ד צלאח הקדים לו דברים. בהקדמה זו נכתב שכל המקומות הקדושים לאסלאם נתונים בסכנה, ובמיוחד ירושלים ואל-אקצא. מחבר הספר, פלסטיני בשם יוסף אל-חוסייני, כתב שמחקרו נועד "לחשוף את הפרצוף האמיתי של המדיניות הלא-אנושית להרוס את קודשי האסלאם".⁵¹ הטענה שלא-אקצא נשקפת סכנה ניזונה גם מפרשנות מוסלמית (תמימה או זדונית) הרואה בציונות אידאולוגיה דתית ששמה לה למטרה להרוס את אל-אקצא ולהקים תחתיו את בית המקדש השלישי.

מסע ההפחדה שכותרתו "אל-אקצא בסכנה" נשא ונושא פירות יותר מפעולתו של חג' אמין אל-חוסייני בתקופת המנדט. מסע זה משתלב בשפע התמונות והמידע שהעולם המוסלמי קולט בנוגע לישראל ולפעולותיה ביהודה ובשומרון, וקונה שביתה בתודעתו. כך למשל כתב העיתונאי הירדני יאסר אל-זעאתרה בשנת 2002 שאף שהטלוויזיה לא שידרה את המהרג'אן (עצרת, פסטיבל) של התנועה האסלאמית "אל-אקצא בסכנה", הדיו הגיעו לכל רחבי העולם הערבי והאסלאמי. לדבריו, שיח' ראא'ד צלאח הוא היום הסמל הפלסטיני העיקרי של תושבי השטחים שנכבשו מאז 1948 חרף העובדה שאמצעי התקשורת מתעלמים ממנו.⁵²

49 נמרוד לוז, אל-חרם אלשריף בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004, עמ' 45.

50 רייטר (לעיל הערה 8), עמ' 91.

51 יוסף כמאל חסונה אל-חוסייני, פלסטין ואל-אעתדאית אל-איסראא'ילייה עלא אל-מקדסאת אל-אסלאמיייה, חברון: [חמו"ל], 2000, עמ' 9.

52 יצחק רייטר, סטטוס קוו בתהליכי שינוי: מאבקי שליטה בהר הבית, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2016, עמ' 63.

על מידת תפוצתו והשפעתו של המסר "אל-אקצא בסכנה" אפשר ללמוד מהעובדה שמדי שנה נהגה התנועה האסלאמית בישראל להכריז על תחרות כלל-אסלאמית שנתית של חיבורים המתפרסמים באתר האינטרנט של התנועה תחת הכותרת "בית אל-מקדס פי ח'טר" (ירושלים בסכנה). בשנת 2001, למשל, הוגשו 20 אלף חיבורים שנכתבו בידי מוסלמים מ-20 מדינות.⁵³ התנועה הפעילה גם ילדים ובני נוער במבצע תודעתי חינוכי לאיסוף תרומות להצלת אל-אקצא. כך למשל, ב-25 באוגוסט 2002 ארגנה התנועה האסלאמית עצרת בשם "קופת ילדי אל-אקצא" במתחם הר הבית. לדברי המארגנים, לאירוע הוסעו 12 אלף ילדים בלוויית הוריהם באוטובוסים שתרמו חברות הסעה ערביות. בהודעה מטעם התנועה הודו המארגנים לכלי התקשורת שכיסו את האירוע וגינו את תחנות הלוויין הערביות שהתעלמו ממנו. התנועה ציפתה לאסוף במבצע זה שלושה מיליון שקלים, שנועדו לשיפוצים במתחם.⁵⁴

המסע הפוליטי והפרסומי "אל-אקצא בסכנה" הגיע לשיאו בשנים 2013–2015 כשהתנועה האסלאמית הפעילה בהר הבית קבוצות גברים ונשים שתפקידן "הגנה" על אל-אקצא מפני ייחודה. ה"מוראביטון" (גברים), ולאחר מכן ה"מוראביטאת" (נשים), הקיפו והטרידו בצעקות "אללה אכבר" את הקבוצות היהודיות הדתיות שעלו להר הבית (אבל לא קבוצות חילוניות). נוכחתי בכך בביקורי במקום).⁵⁵ המשטרה מצאה עצמה מתכתשת עם המוראביטאת והרחיקה בצו מנהלי עשרות פעילות מהר הבית. הדבר הלהיט את הרוחות בקרב הפלסטינים, והיו גם פלסטינים שבחרו לבצע פיגוע כאשר נחשפו לפעולותיה של ישראל במתחם אל-אקצא. המוראביטאת זוקפות לזכותן את פרוץ "אינתיפאדת ירושלים"

Efrat Ben-Ze'ev and Issam Aburaiya, "'Middle-Ground' Politics and the Re-Palestinization of Places in Israel," *International Journal of Middle East Studies* 36 (4) (Nov., 2004), p. 650

54 ראו באתר *IslamOnline* תחת ארכיון ההודעות. על פעילות ההסעות המאורגנות ראו גם לוז (לעיל הערה 49), עמ' 15 ואילך.

55 ראו ניר חסון, *אורשלים: ישראלים ופלסטינים בירושלים 1967–2017*, תל אביב: עליית הגג, משכל, ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2017, עמ' 214.

בספטמבר 2015.⁵⁶ ארגונם והתנועה האסלאמית הצפונית הוצאו אל מחוץ לחוק, אולם הקמפיין "אל-אקצא בסכנה" הופץ בכל העולם המוסלמי, המאמין במסריו, ורשתות הלוויין הערביות כמו אל-ג'זירה הכתירו את ראיד צלאח בתואר "שיח' אל-אקצא". ראיד צלאח גם קבע שהח'ליפות המוסלמית העתידית תתכונן במסגד אל-אקצא בירושלים.⁵⁷ הרשות הפלסטינית הצהירה בתקופות עימות שאל-אקצא וירושלים שייכות לעולם המוסלמי כולו ושהפלסטינים אינם יכולים לוותר על האתר. כך הודיע יאסר ערפאת בפסגת קמפ דייוויד השנייה, ביולי 2000.⁵⁸

5. ביקורו של
אריאל שרון בהר
הבית והמתחים
בשני העשורים
הראשונים של המאה
העשרים ואחת

בסתיו 2000, לאחר שפסגת קמפ דייוויד השנייה – שנועדה להשכין שלום בין הישראלים לפלסטינים – נכשלה, הפך האתר המקודש הר הבית/אל-אקצא מוקד של מאבק. ביקורו של יו"ר הליכוד וראש האופוזיציה דאז אריאל שרון, יחד עם עוד שישה ח"כים מהליכוד, ב-28 בספטמבר 2000 בהר הבית בליווי כוח אבטחה גדול, היה אחד הגורמים להתפרצות האינתיפאדה השנייה ולכינויה במונח שנתן לה משמעות דתית: "אינתיפאדת אל-אקצא".⁵⁹

המחאה המוסלמית ההמונית שהתארגנה לאחר תפילת יום השישי באל-חרם אל-שריף למחרת ביקורו של שרון הביאה לעימות קשה עם כוחות המשטרה שנכנסו להר ופתחו באש על המתפרעים, והיא שליכתה את התבערה שפרצה לאחר מכן. גורמים ישראליים מעריכים שהמהומות בשטחים היו אמורות לפרוץ בכל מקרה,

Ali Al-Awar, *Israeli-Palestinian Conflict on Al-Haram Al-Sharif: 56 Pious Palestinian Women Supporting the Religious and Political Role of Al-Haram Al-Sharif*, Montreal: Guérin Scholar's Press, 2019

57 גלעד גמליאלי, "שיח' ראד סלאח: ירושלים תהיה בירת הח'ליפות", Mako, 9.11.2014.

58 רייטר (לעיל הערה 8), עמ' 96.

59 Reiter (לעיל הערה 47).

כחלק מהאסטרטגיה שהתווה ראש הרשות הפלסטינית דאז יאסר ערפאת, או כפעולה ספונטנית של הציבור הפלסטיני. אולם עקב הרגישות הרבה של אל-אקצא בעיני המוסלמים הוסיף ביקורו של שרון בהר הבית שמן דתי למדורת העימות והביא להרחבתו המהירה לגזרות ולחזיתות חיצוניות ופנימיות. מה שהחל כהתנגדות ספונטנית של מנהלת הווקף, של המוסלמים בירושלים ושל חברי כנסת ערבים (שהפגינו בהר הבית בעת ביקורו של שרון)⁶⁰ וכהתפרעות של כאלף מוסלמים על הר הבית בזמן הביקור וכיום שאחריו (נפצעו שלושים שוטרים, בהם מפקד מחוז ירושלים, ועשרה פלסטינים) נוצל עד מהרה בידי הרשות הפלסטינית, שעודדה פעולות אלימות למטרותיה הפוליטיות. היא ביקשה בעיקר לחזק את מעמדה המדיני לקראת הסיבוב הבא של המשא ומתן, ולחלופין, לקראת הכרזה חד-צדדית על מדינה פלסטינית שבירתה מזרח ירושלים.

בשנות האלפיים הועצם המאבק סביב מתחם הר הבית/אל-אקצא. הציבור הדתי לאומי על רבניו החל לראות בו אתר שיהודים צריכים לממש את ריבונותם עליו ולבקר בו. התגברות העלייה לאתר מצד יהודים דתיים ורבניהם הביאה לתגובת הנגד המוסלמית שצוינה לעיל, בעיקר בפעילות ארגוני המוראביטון והמוראביטאת.

רצח שלושת הנערים היהודים שנחטפו בידי פלסטינים בגוש עציון ב-12 ביוני 2014 ומבצע "שובו אחים" שהוכרז כדי לאתרים, ולאחר מכן רצח הילד הפלסטיני מוחמד אבו ח'דיר בידי יהודים ומבצע "צוק איתן" שבא בעקבותיו, העלו את סף המתח במזרח ירושלים וסביב האתר המקודש. חגי תשרי 2014 העלו אף הם את המתח סביב אתר הר הבית.⁶¹ תקופה זו זכתה בין השאר לכינוי "האינתיפאדה השלישית". במסגרתה פתחו הפלסטינים במהומות בהר הבית ובכותל המערבי. הם ירו זיקוקין די נור ויידו אבנים. בעקבות כך היו פעמים שבהן המשטרה חסמה

60 דיווח על הביקור ראו למשל בהארץ, 29.9.2000. הערכות גורמי הביטחון היו שאם יתפתחו מהומות, הן יהיו בהיקף מצומצם. ראש שירותי הביטחון הפלסטיניים, ג'יבריל רג'יב, הזהיר מראש שהביקור הוא התגרות בעולם המוסלמי (גלובס, 28.9.2000), אולם השר לביטחון פנים, שלמה בן עמי, מסר בדיעבד שרג'יב העריך שאם שרון לא ייכנס למוך המסגדים עצמם לא צפויות מהומות קשות.

61 Reiter (לעיל הערה 47).

עלייה של יהודים ותיירים להר הבית והיו פעמים שבהן היא הגבילה את המוסלמים העולים להר הבית לגיל מסוים. שיא המתיחות היה בהתנקשות שהתרחשה ב־29 באוקטובר 2014 ביהודה גליק, פעיל בולט למען זכות העלייה והתפילה ליהודים בהר הבית. לאחר ההתנקשות בו אסרה המשטרה את העלייה להר הבית במשך יממה לכולם, ואחר כך הגבילה את הכניסה לאתר. בנובמבר 2014 הגיעו ישראל וירדן להבנות ביחס לשמירה על הסטטוס־קו בהר הבית/אל־אקצא.

שנה לאחר מכן פרצו שוב מהומות בירושלים על רקע האתר המקודש. בספטמבר־אוקטובר 2015 נוצר במזרח ירושלים משבר חריף שאחד מסיבותיו היה המצב בהר הבית, ובמיוחד חששות המוסלמים מכך שצעדי ישראל באתר נועדו לחלקו, כפי שעשתה במערת המכפלה. ראש הממשלה בנימין נתניהו אמר שישאל מקפידה לשמור על הסטטוס־קו ושהטענות נגד ישראל בעניין הר הבית אינן אלא הסתה: אם יש מי שמפר לדבריו את הסטטוס־קו הרי זה הצד השני, בכך שגורמים שמארגנים החמאס והתנועה האסלאמית הצפונית מממנים קבוצות המפריעות למבקרים יהודים בעת שהותם באתר. נתניהו ראה בסטטוס־קו את המצב החדש שישראל הכתיבה עם פתיחתו מחדש של האתר לביקורים, באוגוסט 2003 (באופן חד־צדדי וללא הסכמת ירדן), שלפיו הכניסות להר הבית אינן מתואמות עם הווקף. ראש הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס דרש לחזור לסטטוס־קו של שנת 2000 ושהצעד הראשון שתעשה ישראל כדי להרגיע את המצב יהיה הפסקת ביקוריהם של "מתנחלים" במקום.⁶² ממשלת צרפת יזמה באו"ם הצעה שלפיה בהר הבית יוצב כוח משקיפים בינלאומי כמו זה המוצב בחברון, ויפקח על מימוש הסטטוס־קו במקום. ישראל התנגדה לכך ופעלה לסכל יוזמה זו יחד עם ארצות הברית.⁶³ כדי להוכיח שישראל אינה שואפת לחלק את הר הבית לצורכי תפילת יהודים נתן נתניהו (בלחץ ארצות הברית) גיבוי רשמי לאיסור כולל של תפילת יהודים בהר הבית, בניגוד לפסקי דין של בתי משפט בישראל, שקבעו שזכות הפולחן היא

62 דברי עבאס למזכיר המדינה האמריקני, לפי דוברו נביל אבו רודיינה: AP and TOI Staff, "Israel Must Maintain Temple Mount Status Quo, Abbas Tells Kerry," *The Times of Israel*, 24.10.2015

63 שגריר ישראל באו"ם דני דנון אמר במסיבת עיתונאים במטה האו"ם בניו יורק שישראל מתנגדת לכל מעורבות או פיקוח בינלאומי על הר הבית. ראו ברק רביד, "דנון באו"ם: ישראל לא תסכים לשום מעורבות בינלאומית בהר הבית", *הארץ*, 16.10.2015.

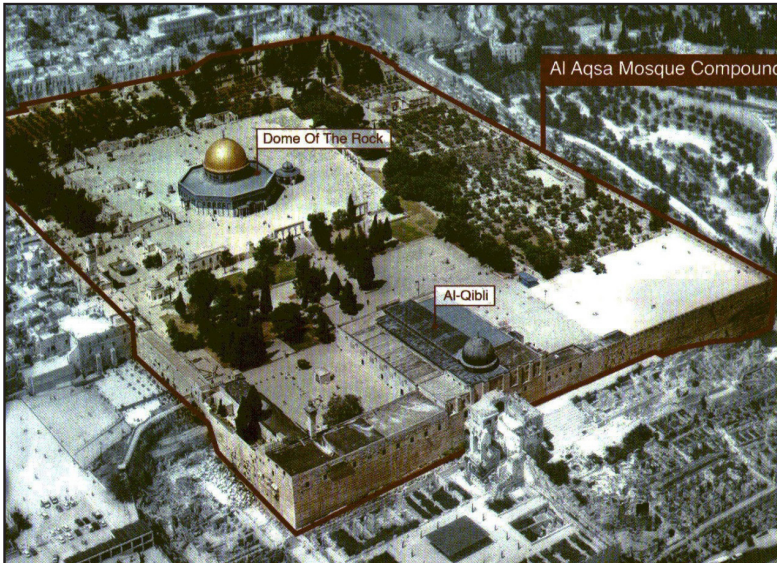
חלק מזכות הגישה למקום הקדוש, וביקש מחברי הכנסת – כולל הערבים – לא לבקר "בתקופה הקרובה" בהר הבית. לא הייתה זו קביעה חדשה מבחינה מעשית, אבל הייתה זו הודעה תקדימית כהצהרה מדינית ישראלית האומרת של־ישראל אין כוונות להביא לתפילות יהודים בהר הבית, וכך התפוגגו חששות המוסלמים מפני חלוקת האתר. נתניהו הודיע גם שימנע "בתקופה הקרובה" גם משרים וגם מחברי כנסת לבקר באתר. ישראל הסכימה לכמה צעדים, וביום שישי 30 באוקטובר הוסרו הגבלות הגיל על כניסת מוסלמים לאל-חרם אל-שריף. קודם לכן אִפשרה המשטרה למוראביטאת להיכנס שוב להר הבית.⁶⁴

ארצות הברית תיווכה בין הצדדים במשבר זה. בתום פגישות עם המלך עבדאללה ועם יו"ר הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס הודיע מזכיר המדינה האמריקני ג'ון קרי ב־24 באוקטובר שראש הממשלה בנימין נתניהו הסכים להצעת ירדן לקיים פיקוח רציף של מצלמות אבטחה בהר הבית. קרי אמר שנתניהו התחייב לאכוף את מדיניות הסטטוס-קוו שלפיה בהר הבית יכולים להתפלל רק מוסלמים, ומי שאינו מוסלמי יוכל רק לבקר בו. קרי הודיע גם שנציגי הווקף וישראל ייפגשו כדי לדון בהרגעת המצב ושארצות הברית מברכת על הגברת התיאום בין ישראל לווקף הירדני, וצוותים טכניים של הצדדים ייפגשו להבטחת הסדר הציבורי והשקט במקום.⁶⁵ במילים אחרות: הסכמה שפעולות בהר הבית תהיינה מתואמות בין הצדדים, כפי שהיה עד 1996.

חששם של הפלסטינים מחלוקת האתר היה כה כבד, עד שהרשות הפלסטינית אימצה את הטרימינולוגיה המכנה את כל הר הבית "מסגד אל-אקצא" (במקום "אל-חרם אל-שריף"), ואילו מסגד אל-אקצא עצמו זכה בפיהם לשם "אל-קבלי" (הדרומי. ראו תמונה).

64 Reiter (לעיל הערה 47), עמ' 43.

65 Matthew Rosenberg and Diaa Hadid, "Israel and Jordan Agree on Steps to Ease Jerusalem Tensions, Kerry Says," *The New York Times*, Oct. 24, 2015

איור שפרסמה הרשות הפלסטינית בנובמבר 2015, המציג את הכותל המערבי כחלק מ"מתחם אל-אקצא"

ביוני 2017 פרצו שוב עימותים בין פלסטינים ממזרח ירושלים לבין כוחות הביטחון הישראליים סביב הר הבית/אל-אקצא. ב-14 ביולי 2017 רצחו שלושה מחבלים מוסלמים ישראלים תושבי אום אל-פחם שני שוטרי מג"ב ופצעו שוטר נוסף בפיגוע ירי בשער השבטים של הר הבית. המשטרה סגרה את מתחם הר הבית, ופתחה אותו מחדש ביום ראשון תוך הצבת גלאי מתכות ומצלמות אבטחה בשערי הכניסה. החלטה זו גררה משבר בין ישראל לבין שאר הגורמים הערביים. הוא התפרש כניסיון ישראלי לקבוע ריבונות באתר כולו ולשלוט על זכות הכניסה של מוסלמים אליו. ערב הסעודית הייתה היחידה שתמכה בהצבת גלאי המתכות. ראשי הווקף ומנהיגי דת מוסלמים נטלו פיקוד על האירועים, שכללו תפילות מחאה מחוץ להר הבית והחרמת הכניסה למתחם, פעולות שהיו ברובן לא אלימות. אולם אלימות רבה פרצה בשכונות מזרח ירושלים וביהודה ושומרון נגד כוחות הביטחון, והיו גם צעירים שהתבצרו במבנה המסגד והשליכו ממנו

אבנים על השוטרים. בסופו של דבר נאלצה ישראל להסיר את גלאי המתכות ואת תשתית מצלמות האבטחה.⁶⁶

מתחם הר הבית/אל-אקצא היה במאה השנים האחרונות מוקד מתסיס ומעורר רגשות איבה ונקם. לא אחת היו מקרים שבהם פלסטינים יצאו לפיגועי טרור בעקבות אירועים מסעירים שהתרחשו באתר בין כוחות הביטחון לבין הפלסטינים במקום. כך למשל, בערב שישי 21 ביולי 2017 חדר מחבל פלסטיני להתנחלות חלמיש. הוא פרץ לבית משפחת סלומון בעת סעודת ליל שבת ודקר את בני המשפחה. שלושה מבני המשפחה נרצחו בפיגוע, ואישה נוספת נדקרה ונפצעה קשה. בפוסט שפרסם בפייסבוק כתב המחבל שהוא ביצע את הפיגוע בעקבות הפגיעה באל-אקצא.⁶⁷

1. טיכום

מתחם אל-חרם אל-שריף/אל-אקצא בפי המוסלמים הוא עוגן זהות מרכזי בעיני המוסלמים תושבי הארץ. ארבעה גלים היסטוריים של מאבק והתקדשות תרמו לכך שמוסלמים תושבי ירושלים ותושבי הארץ הקדושה ראו את עצמם באופן היסטורי כמוראביטון – מגיני מסגד אל-אקצא והזהות האסלאמית של הארץ הקדושה: הגל האומי, הגל הפוסט-צלבני, הגל של שנות העשרים של המאה העשרים והגל שהחל לאחר 1967 ונמשך עד היום.

תודעה דתית ופוליטית זו התגבשה החל במאה השביעית לספירה, והיא נמשכת גם בתקופת השליטה הישראלית במזרח ירושלים. מתחם אל-אקצא/הר הבית הוא כיום הסמל המרכזי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני והיהודי-מוסלמי הרחב יותר. זהו אתוס לאומי-דתי כלל-אסלאמי, ערבי ופלסטיני מקומי, המבוסס על האתגרים הפוליטיים והצבאיים שהאסלאם התמודד עימם בירושלים ובארץ הקדושה.

66 ראו חסון (לעיל הערה 55), עמ' 217.

67 על טרור פלסטיני שמניעו הוא אל-אקצא ראו שם, עמ' 209; נדב שרגאי, טרור אל-אקצא: מעליה לדם, ירושלים ותל אביב: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה וסלע מאיר, 2020.

הנרטיב הפלסטיני המוביל כיום מדגיש את קדמוניותו של אתר אל-אקצא ואת הקשר הישיר שלו לנביא מוחמד ולפרקים חשובים באסלאם הנזכרים בקוראן ובמסורת המוסלמית (קיבלה, אסראא' ומעראג', הכיבוש המוסלמי ומקורבי הנביא שנלחמו בכיבוש זה, שחלקם חיו ונקברו במקום), ולבני דורו של הנביא שהגיעו לבית אל-מקדס/אל-קודס. אל-אקצא וירושלים הם המקום השלישי בקדושתו לאסלאם, ומכיוון שהם נמצאים לידים של המוסלמים תחת כיבוש או "בשבי היהודי", חשיבותם גוברת אף למעלה מזה. כל העולם המוסלמי צריך להושיט יד לפלסטינים ולסייע להם במאבקם לשחרור המקומות הקדושים. המוסלמים, על פי התודעה שהונחלה להם מזה דורות, וביתר תוקף מאז הצהרת בלפור מ-1917, צריכים להמשיך להתגורר בירושלים ולהגן עליה כמבצר מוסלמי, ולנהל מלחמת קודש (ג'יהאד) לשחרורה כשהיא נופלת בידי זרים.

המחקר המערבי מזהה את האינטרסים הפוליטיים שהביאו להתקדשותה של ירושלים באסלאם, עקב העובדה שהיא לא נזכרה בשמה בקוראן. ייתכן שהקשר של מסגד אל-אקצא לירושלים נרמז בו כפי שסבור אורי רובין וייתכן שהזיהוי אירע רק כשישים שנה לאחר מותו של הנביא מוחמד כפי שסבורים חוקרים אחרים. המוסלמים הונחו להתפלל תחילה לכיוון ירושלים, אולם היה זה לצרכים פוליטיים, ובסופו של דבר "ירד" הפסוק בקוראן המורה על הפניית עורף לירושלים.

בשלהי המאה השביעית לספירה התקדשו מסגד אל-אקצא וירושלים באסלאם בעקבות נסיבות פוליטיות של השושלת האומיית, שחיפשה לעצמה תחליף למרכזי הקודש במכה ובאל-מדינה. כך נולדו מסורות שיוחסו בדיעבד לנביא מוחמד ולמקורביו, המעצימות את חשיבותם של ירושלים בכלל ושל מסגד אל-אקצא בפרט בעיני המוסלמים. שיאו של תהליך התקדשותה של ירושלים בתקופה האומיית היה הקמת כיפת הסלע והחלת הטקסים שהתקיימו סביבה במתחם הקדוש, שדמו בפרטים רבים לפולחן שסביב הכעבה במכה ובמידה רבה גם לפולחן שהיה בעבר בבית המקדש. יודגש שאף שמניעיהם של האומיים היו סיעתיים, ירושלים ומסגד אל-אקצא התקדשו על ידי יורשיהם והתקבלו בעולם המוסלמי הסוני ללא עוררין.

את גלי ההתקדשות של ירושלים עיצבו שלושה אתגרים פוליטיים נוספים: האתגר הצלבני של המאה השתים עשרה, שהזרים דם חדש למסורות שבחי ירושלים ועורר את הצורך בגי'האד להשבתה לחיק האסלאם; האתגר הציוני והבריטי של תקופת המנדט בארץ, אשר בה עמדו הר הבית והכותל המערבי במוקד הגיוס הפוליטי של התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית; הכיבוש הישראלי של מזרח ירושלים בשנת 1967. אתגרים אלה הפכו את האתוס של ירושלים ושל מסגד אל-אקצא לנחלת כלל תושבי הארץ הערבים, במיוחד המוסלמים שבהם, ולנחלת העולם המוסלמי כולו.

הסיפור ההיסטורי המוסלמי פושט ולובש צורה בכל תחנה היסטורית כזאת על פי האינטרסים הפוליטיים. השיח הפלסטיני בן זמננו חזר לספרות שבחי ירושלים של שלהי המאה השביעית ואף הוסיף לה כמה דגשים חדשים. החידוש העיקרי של השיח האסלאמי בן זמננו הוא התעלמות מוחלטת מהמקורות האסלאמיים הקדומים המדגישים את הזיקה היהודית לסלע הקדוש וליזוהיו כמקום מקדש שלמה ובית המקדש השני כעילה מרכזית לכך שהח'ליפה עבד אל-מלכ בחר לבנות את המבנה המפואר של כיפת הסלע דווקא במקום זה. זאת ועוד, השיח הפלסטיני והכלל-מוסלמי בן זמננו מתכחש בדרך כלל (עם מעט יוצאים מן הכלל) למקורות הללו, שולל כל זיקה היסטורית יהודית לאתר וטוען שבית המקדש כלל לא היה במתחם זה ואף לא בירושלים.

לראייה הפלסטינית והכלל-מוסלמית של האתוס האסלאמי של ירושלים ושל מתחם אל-אקצא הייתה בעבר ועדיין ישנה ההשפעה רבה על ההתנהגות הפוליטית בפרקטיקה היום-יומית של הסכסוך הישראלי-ערבי. כך היה בשנות העשרים של המאה העשרים באירועי נבי מוסא, במאורעות תרפ"ט, בכינוס הקונגרס הכלל-אסלאמי בירושלים ובהחלטה על הקמת אוניברסיטה בשם "אל-אקצא" בירושלים ובהפיכת מתחם אל-אקצא לפנתיאון קבורה של מנהיגים מוסלמים בכירים. האתוס האמור משפיע גם על ההתנהלות היום-יומית במתחם הר הבית ובסביבותיו ועל מרכזיותו של המתחם המקודש כמניע וכסמל מגייס של מחאה ואלימות מצד הפלסטינים ושל מחאה מדינית מצד מדינות מוסלמיות ובכללן מדינות שיש להן הסכם שלום או יחסים טובים עם מדינת ישראל. הדוגמאות לכך רבות ואביא רק את העיקריות: מהומות לאחר הצתת מסגד אל-אקצא באוגוסט 1969 והקמת גופי פעולה אסלאמיים בנושא ירושלים והמקומות הקדושים; האינתיפאדה הראשונה,

שפרצה בדצמבר 1987 ושכמהלכה שימש אל-חרם אל-שריף מרכז להפגנות אלימות; פתיחת המוצא הצפוני של מנהרת הכותל ב-1996 והאלימות שפרצה על רקע זה, וכן בניית אולמות תפילה תת-קרקעיים בידי התנועה האסלאמית וייסוד מסע ההפחדה התודעתית "אל-אקצא בסכנה"; פרוץ אינתיפאדת אל-אקצא לאחר ביקורו ההפגנתי של אריאל שרון בהר הבית; התגברות העלייה היהודית להר הבית והתגובה הפלסטינית בהקמת ארגוני המוראבטון והמוראבטאת והוצאתם אל מחוץ לחוק יחד עם התנועה האסלאמית הצפונית; אירועי אל-אקצא בשנים 2014-2015 ומשבר גלאי המתכות בשנת 2017.

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

www.idi.org.il

מסת"ב: 7-381-519-965-978

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289